

**6-КЛАСС
ҮЧҮН
ТАРБИЯЛЫК
САБАКТАР**

6-класс
(жыл бою 34 саат, 4 саат класс жетекчинин
ыктыярындагы саат)

№1 сабак
МАКСАТ ЖАНА МАКСАТКА
УМТУЛУУЧУЛУК

Сабактын максаты:

- Максат коюнун маанисин түшүнүшөт;
- Тексттерди окуп, анын мазмунун түшүнө алат;
- Окуучулар өз ойлорун эркин айтууга үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Текст боюнча тартылган түстүү сүрөттөр, эки ватман, эки маркер (кызыл, көк), темага байланыштуу таркатмалар ж.б.

Сабактын ыкмасы: Башкарып окутуу

Сабактын жүрүшү:

Мугалим:

Элибизде: «Таланттуу бала талпынган куштай, кумары канбас асманга учпай» деген нускалуу кеп бар. Бул сага тиешелүү жаш жеткинчек. Дайыма талпынып, куш сыяктуу чексиз бийиктикке, асманга, илимдин туу чокусуна, талбас эмгекке умтулуп турсаң, тилеген максатыңа жетүүгө аракет кылсаң жараткан өзү сага жар болот.

Ар бир адам келечекке максат коюп жашайт. Көздөгөн максатыңа жетүүгө ашыгат. Максатсыз эч бир инсан болбосо керек. Сен дагы алдыга жакшы максат кой. Элибизде: «Жаштын тилегин берет», «Жакшы ниет жарым ырыс» дейт эмеспи. Сен курдуу балдардын алдыга койгон максаттарын окуп көрчү. Балким, сенде мындай максаттар четтеп саналаар.

Менин максаттарым

Кубанычбек уулу Элзарбек:

Мен эл керегине жараган өмүр сакчысы болсом деп максат кылам. Ак халатчан өмүр сакчылары адамдардын жашоосуна өмүр улайт эмеспи. Алар мээримдүү, кийген халаттарындай көңүлдөрү да таптаза аруу инсандар. Талбай билим алып, ушул кесипке тезирээк эле жетсем экен.

Камыт кызы Сайкал:

Окуткан эжейимдей мугалим болууну дайыма самап келем. Эжейдин сабакка кирүүсүн чыдамсыздык менен күтөбүз. Ал мээримдүү жана боорукер. Бар билимин окуучуларына арнаган, мээрими чексиз мугалим болуу менин эң улуу максатым. Тилегим кабыл болсо экен.

Абдивали уулу Нурсултан:

Менин максатым эл керегине жараган, адептүү, аруу дилдүү жөнөкөй адам болуу, жана керектүү бир кесипке ээ болуу. Алдыга койгон максатка жетүү үчүн талбас эмгек, жогорку билим керек эмеспи. Ошондуктан илим сересине чыгууну да тилек кылам.

Улуу максат

Мектепти бүтүп жогорку окуу жайына тапшырып, билим алып, бир кесиптин ээси болсом деп самоочумун. Бирок үйдө жалгыз уул болгондугумдан мени окууга жөнөтпөшү айдан ачык дайын болчу.

Ошентсе да ал максатымдан жазбай келечектен үмүтүм зор эле.

Окууну бүтүп, шаарга келип, шаар турмушу менен тааныштым, жүрөк өйүткөн бир көрүнүшкө туш болдум. Ал кароосуз калып көчөдө түнөгөн жаш балдардын турмушу эле. Буларга жардам берейин десем анча каражат менде жок болчу. Бирок, дагы бир улуу максат көөдөнүмдү уялады. Ал максат ушул балдарга жардам берүү эле.

Нуска сөздөр

Жаңы билим менен босогону аттасаң,
Жаркыраган келечек күтүп алат.

Билим менен куралданбаган адам бийиктикке жетпейт.

Бакытка жетем деген аракетин,
Бараандуу эмгек менен айгинеленсин.

Ак көңүлдүүлүк менен аруулук, жана эмгекчилдик менен жөнөкөйлүк улуулука жетелейт.

Үйгө тапшырмалар:

- 1.«Менин максатым» деген темада дилбаян жазгыла.
2. Максат, максатка умтулуучулук жөнүндө класстер түзгүлө.

№2 сабак

ЖОЛДОШ ЖАНА ЖОЛДОШЧУЛУК

Сабактын максаты:

- Жолдош жана жолдошчулук жөнүндө түшүнүк алышат;
- Текстти окуп, анын мазмунун түшүнө алат;
- Окуучулар өз ойлорун эркин айтууга үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Текст боюнча тартылган түстүү сүрөттөр, эки ватман, эки маркер (кызыл, көк), темага байланыштуу таркатмалар ж.б.

Сабактын ыкмасы: Башкарып окутуу

Сабактын жүрүшү:

Мугалим:

Эмне үчүн адам жолдоштук мамилеге муктаж? Эмне үчүн кыргыз элинде «Жолдош - кудайдын бир аты» - деп аздектеп айтылат? Бул акылга назар салчы...

Окуучум, тирүү адам албетте жолдошсуз болбойт. Ким менен жолдош тутунсаң дагы, жолдоштуктун каадаларына көнүл бургун. Кимде-ким жолдошун эсине албаса, жолдошу дагы аны эсине ал байт. Кимдин жолдошу көп болсо айыптары жабылат. Жаңы жолдош тапсаң, эски жолдошторундан жүзүндү үйрүбөгүн. Жакшы жолдош - адамга улуу казына. Айрым адамдар сени менен жарым жолдош болушат. Алар менен да жакшы жүргүн. Сенден жакшышык көрүшсө акырындап сени менен бир денедеги жан сыяктуу жакындашыш чыныгы доско айланышат. Жолдошуңдун жолдошторун өз жолдошторуң, душмандарын сенин дагы душмандарың катары сана. Жолдошуңа душман, душманыңа жолдош болгон кишилер менен, ошондой эле акылсыз менен асти жолдош болбогун. Акылсыз, наадан жолдош акылдуу душмандан жаман.

Окуучум, жолдошум көп деп баарына тегиз караба. Турмушуң шаң-салатанат менен өтүп турган убакта өздөрүн жолдош көрсөтүп, муктаждыкка кабылган чагында таштап кеткен адамдарды жолдош деп билбе. Анткени алар чыныгы жолдош эмес, талкан жолдоштор. Бир күнү капилет душман болуп калса, сага зыян келтирет. Бушайман болосуң, тыйынчалык пайда чыкпайт.

Суроолор:

- 1.«Дос - Кудайдын бир аты» - дегенди кандайча түшүнөсүң?
2. «Жакшы жолдош адамга улуу казына» - деген нуска сөздүн мааниси кандайча чечемеленет?
3. Жолдошуңдун душмандары эмне үчүн сага да душман болот?
4. Жолдошуңдун баарына тегиз караба дегенди кандайча түшүнөсүң?
5. Чыныгы жолдош кандайча болуш керек?

Залкар ойлор

Чыныгы жолдош, жакшылыкты,

Жамандыкты тең бөлөт.

Сен уктасаң, кошо уктап,

Сен көргөндү тең көрөт.

В.Шекспир

Адамды чанып көнгөн киши жолдоштукка жарабайт.

Демокрит

Жолдоштордун жүрөгү бирге болот, бирге өнөт,
Жыргал менен жыласты бирге бөлөт.

А.С.Пушкин

Үйгө тапшырмалар:

- 1.Жолдоштукту даңазалаган көркөм чыгарма жаратып көрчү.
- 2.Жолдоштук жөнүндөгү макал-лакаптарды таап жаттагыла.
- 3.Залкар ойлорду окуп, класста талкуулагыла.

№3 сабак

КЕКЧИЛ БОЛБО, КЕЧИРИМДҮҮ БОЛ!

Сабактын максаты:

- Кекчил болбой кечиримдүү болууну үйрөнүштү;
- Текстти окуп, анын мазмунун түшүнө алат;
- Окуучулар өз ойлорун эркин айтууга үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Текст боюнча тартылган түстүү сүрөттөр, эки ватман, эки маркер (кызыл, көк), темага байланыштуу таркатмалар ж.б.

Сабактын ыкмасы: Багыттап окутуу

Сабактын жүрүшү:

Мугалим:

Бир акылман: «Бирөө бир жаагынды урса, анда экинчи жаагынды тосуп бер» деген экен. Муну менен эмне демекчибиз? Элибизде жакшы сөздөр бар эмеспи «Алдыңа келсе жети атаңдын кунун кеч», «Жакшылыкка жакшылык ар кишинин ишидир, жамандыкка жакшылык эр кишинин ишидир» деген сыяктуу. Жакшылыкка жакшылык кылуу ар бир адамдын аткара ала турган жумушу, ал эми жамандыкка жакшылык кылуу көпчүлүктүн колунан эле келе бербейт. Ал үчүн эрк, сабырдуулук керек. Кечиримдүү, айкөл болууга умтулушуң керек. Кекчилдик сапатты өзүңдөн оолак тутууга аракет кыл. Пейилиңди оңдо. Пейил - бул адамгерчиликтин чен-өлчөмү. Эгер сенде адамга тиешелүү бардык асыл сапаттар болсо, бардык адамдар өзүңө жараша мамиле кылат.

Талкуу үчүн текст:

Талкуу үчүн «**Отуз жыл бою айтылбаган сыр**» тексти тыным менен окулат.

Окуучуларга алгач төмөнкү суроо берилет: Текстте кекчилдикке, кечиримдүүлүккө байланышкан кандай окуялар баяндалат деп ойлойсуңар?

Андан соң, чыгарманын биринчи бөлүмү көрктүү окулат.

1-бөлүм

Жылдызбек көз байланганда гана үйгө баш бакты. Негедир күндөгүдөн башкача, жашырып каткан бир сыры бардай. Ал түз эле уктоочу бөлмөсүнө кетти да, чакырса да кечки тамакка келбеди.

-Уктайм, дейт чарчаган го... Тим кой, - деди апасы, - Эртең менен эрте турат эмеспи.

«Ооруп калган жокпу?» деп шекшиген Садыр Жылдызбекке барды. Жылдызбек ал учурда эч нерседен капарсыз уктап калыптыр. Жашырып каткан көгөргөн чекеси менен көзү даана көрүнүп, чалкасынан түшкөн.

Атасы уулунун бул абалын көрүп чочуп кетти. Чекеси да ысып турат. Садыр Жылдызбекти эптеп ойготту. Уйкусун ачкан соң, эмне болгонун сурады.

Окулган текстти окуучулар кайталап айтып беришет. Мындан кийинки окуя кандай болоору жөнүндө божомолдорду айтышат.

2-бөлүм

-Жөн эле, - деди Жылдызбек, класстын каалгасынын туткасын сүзүп алдым...

-Класстын каалгасынын туткасын?, Эмне, эки жолу сүздүңбү?..

-Жок, бир эле жолу...

Уулунун бул сөзүнө Садыр ишенбеди, күлкүсү келди. Күлкүсү келбей эле, кучактап алып көпкө күлдү. Атасынын күлгөнүн көрүп Жылдызбек да аргасыз күлө баштады.

Садыр күлкүсүн тыйды да:

-Жыкы, билесиңби, мен сендей кезимде сенчилеп көзүмдү көгөртүп келип, анан жашырып, сенчилеп: «каалганын туткасын сүзүп алдым» - деп кайдагы бир шылтоону айткам, атама... Сен да ошентип жатасың го.. ыя, чынбы?

Атасы күлүп алды да, отуз жыл мурда, дал ушул уулу Жылдызбектей 2-класста окуп жүргөндөгү, атасына айтпай койгон жоругун эми баласына айтып бергиси келди.

-Мен анда арткы партада олтурчумун. Алдымда бир кыз олтураар эле. Ал ар дайым беш деген баага окучу. Сабакта күн сайын жооп берчү. Ошол үчүн, бир күнү мен анын эки өрүм узун чачын партага байлап койдум. Бир убакта «Абылкасымова, кел доскага» дегенде, тура калам деп, чалкасынан кетпеспи... Анан кыз тура калып чаап жиберсе, көзүмө муштуму тийди. Класс ичи дуу эле болуп жатып калды. Кечинде үйгө көзүм көгөрүп келдим. Сен айткан шылтоону айттым атама. Ал эми кызга кекенип жүрдүм, өзүмө жараша энчимди алсам да, окуучуларга уят кылгандыгы үчүн.

Окулган текстти окуучулар кайталап айтып беришет. Мындан кийинки окуя кандай болоору жөнүндө божомолдорду айтышат.

3-бөлүм

-А, менчи деди Жылдызбек, сабакта кыздар менен мелдешип кетип, балдар сабактан билбей калып, кыздар утуп кеткенин, анан, кыздар балдардын алма алып келүүсүн талап кылышканын, балдар Акундун багына уурулукка киргенин, колго түшүп калганын, андан эптеп бошонуп келатып, жолдон алма талашышып, өз ара мушташа кетишкенин эжелеп олтуруп айтып берди.

-Күнөө кимиңерден кетти, сенденби же...?

-Асанбек деген бала жолдон биринчи талаша баштады... -деди актана, Жылдызбек.

-Жок, - деди атасы, - күнөө сенде,

-Эмнеге алманы мен тергем да...

-Терген уурулугун өзүнчө күнөө чынбы?

Жылдызбек унчукпай жер карады.

-А, окубай барып, кыздарга утулган айыбың башка күнөө...Туура айтамбы? Акылдуу айып кетирсе өзүн жемелейт, акылсыз айып кетирсе бирөөнү жемелейт деген ушу. Эртең ал досуң менен кек сактап, дагы мушташып жүрбө - деди атасы, - демек күнөө кимде экен?

Жылдызбек өз айыбын эми түшүндү, Асанбектен кантип өч алам деп ойлоп жаткан оюнан да кайтты.

Ой жүгүртүү үчүн суроолор:

1.Жылдызбек эмне үчүн ачыгын айткан жок, эмне үчүн атасын алдады?

2. Атасы баласына отуз жыл бою айтылбаган сырды эмне үчүн айтып берди деп ойлойсуңар?

3. Жылдызбектин өч алам деген оюнан кайтышына эмне түрткү болду деп ойлойсуңар?

Нуска сөздөр

Адамдын бири тентек,
Кекчил болбой, эпчил бол.

Кечиримдүүлүк, айкөлдүк жашоодогу эң зарыл нерсе.

Кегинди ичиңе кат,
Камчыңды койнуна кат.

Кегибиз ичте болсун.

Үйгө тапшырмалар:

1. Нуска сөздөрдү окуп, талкуулагыла.
- 2.«Кекчил болбой, кечиримдүү бол!» деген темада дилбаян жазгыла.

№4 сабак

БИРӨӨГӨ ЖАМАНДЫК ОЙЛОБО ЖАНА ЖАСАБА

Сабактын максаты:

- Жамандыктын кандай экенин түшүнүшөт;
- Текстти окуп, анын мазмунун түшүнө алат;
- Окуучулар өз ойлорун эркин айтууга үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Текст боюнча тартылган түстүү сүрөттөр, эки ватман, эки маркер (кызыл, көк), темага байланыштуу таркатмалар ж.б.

Сабактын ыкмасы: Багыттап окутуу

Сабактын жүрүшү:

Мугалим:

Балдар, «жамандык» деген сөз кулакка канчалык жагымсыз туюлары баарыбызга эле маалым. Бирөөгө жамандык жасоодон алыс болгула. Ата-бабаларыбыздын «Бирөөгө ор казсаң, ага акыры өзүң түшөсүң», «Бирөөгө ыргыткан ташың, өз башыңа тиет» деген нуска сөздөрү бар эмеспи. Булардын канчалык деңгээлде чындык экендигин төмөндөгү окуядан байкоого болот.

Талкуу үчүн текст:

Жамандыктын кесепети

Бир шаарда эки адам кошуна жашаптыр. Бири аябай ыймандуу, адилеттүү, ак ниет адам экен. Аны жанындагы кошунасы эч көрөлбайт экен. Баскан турганын, жасаган ишин аңдып, дайыма ач үчүн жамандык издеп жүрө берет. Абийирин кетирип, элге шылдың кылсам деп самайт, бирок ал адамдын эч бир жаман жагын байкабайт. Кайра күндөн-күнгө аброй күтүп эл оозуна алына берет.

Акыры айласы түгөнгөн кара ниет кошунасы бир кул сатып алат. Ал кулга жакшы мамиле жасап өзүнө көндүрүп алып бир күн ага мындай дейт:

-Мен сага көп жардам бердим, эми менин да айтканымды аткаргын, - дейт. Ошентип күн кечкиргенде ал сатып алган кулун ээрчитип баягы ак ниет кошунасынын тамбашысына чыгат да, кулуна кайрылып:

-Эми сен мени өлтүргүн, - деп айтат. Ал аябай таң калып, анын себебин сурайт.

-Менин өлгөн денемди кошунамдын тамбашысынан таап, аны күнөөлөшөт, ал элге маскара болот. Мен ошондо өз максатыма жетем, - деп айтат.

Кызматчысы ал иштен баш тартып:

-Урматтуу төрөм, мен сизге таң калып турам. Сиз өлгөңүздөн кийин кошунаңыздын маскара болгону кандай пайда берет? - дегенине да болбой, өз максатынан кайтпай, кайра-кайра жалдырап, көп акча сунуш кылып, өзүнүн макулдугун жазып туруп алат. Кызматчысы айласыз анын сунушун аткарат да, өзүнө тиешелүү байлыкты алып, ал шаардан качып кетет.

Эртеси караниеттин сөөгүн кошунасынын тамбашысынан таап, аны өлтүрдү деп күнөөлөп зынданга салып коюшат. Ошентип ак жеринен караланып калат.

Ал эми караниетти өз каалоосу менен өлтүргөн кул жарым жолго барганда, эсине келип, күнөөсүз кошунанын абалын элестетип кайра кайтат. Хан сарайга барып,

караниет жазып берген кагазды көрсөтүп, окуяны баяндап аны зындандан куткарып алат.

Ой жүгүртүү үчүн суроолор:

1. Эмне үчүн караниет кошунасын көралбайт деп ойлойсуңар?
2. Кошунасын жаманатты кылыш үчүн өлүмгө да даяр экендигин кандайча түшнөсүңөр?
3. Анын кызматчысы кандай адам экен?

Нуска сөздөр

Текеберлик адамдын өзүнө тиет.

Адам жакшылыкты тилейт,
Акмак жамандыкты тилейт.
Ааламга келдиңби?
Адамдыгыңды көрсөт.

Адамдыктын белгиси -боорукердик, жоомарттык.

Адамдын болот жаманы: акылын аңдап ченебейт,
Өзүн кээде көтөрүп, өзгөнү жанга теңебейт.

Тапшырмалар:

1. Нуска сөздөрдү окуп, маанисин чечмелегиле.
2. «Жамандык» жөнүндө жат көрүнүштөрдү ролдоштуруп аткарып бергиле.

№5 сабак

БИЛИМДҮҮГӨ ДҮЙНӨ ЖАРЫК

(1-СЕНТЯБРЬ БИЛИМ КҮНҮ!)

Сабактын максаты:

- окуучулар «билимдүүгө дүйнө жарык экендигин» түшүнүшөт;
- билим тууралуу макалдардын, учкул сөздөрдүн маанисин түшүнүшөт;
- илим-билим алууга умтулуу керектигин билишет;
- билимдүү адам кор болбостугун, ар дайым сый үстүндө болорун билишет;
- бирин-бири сыйлоого, бирөөнүн пикирин уга билүүгө көнүгүшөт;
- адептик сапаттарын калыптандырышат ж.б.

Сабактын жабдылышы:

Билим тууралуу макалдар, учкул сөздөр жазылган плакаттар, түстүү маркерлер, ватмандар ж.б.

Сабактагы негизги иш-аракеттер:

Диалог, дискуссия, аңгемелешүү, окуу, топтордо иштөө.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Уюштуруу иштери. Доскага тема жазылат, билим тууралуу макалдар, учкул сөздөр көрүнөө жерге илинет:

Билген билимине ишенээр, билбеген эмнесине ишенээр.

Билеги жоон бирди жыгат, билими зор миңди жыгат.

Билек жирей албаганды – билим жирейт.

Билим – адамдын канаты.

Билим – деңиз, акыл – кайык.

Билим – жанып турган чырак.

Билим жашоо – чырагы, өнөр – элдин курамы.

Билим – кенч, эмгек анын ачкычы.

Билим – мейман, акыл – ээ.

Билим – оошот, ырыс – жугушат.

Билим – ырыс азыгы.

Билим – элге, суу – жерге.

Билим акылдын чырагы.

Билим албаган жаш, там түбүндөгү таш.

Билим алуу ийне менен кудук казгандай.

Билим алууну бешиктен башта.

Билим болбой, илим болбойт.

Билим издеген өсөөр, бүлүк издеген өчөөр.

Билим үйрөнсө киши, көккө жетет тиши.

Билим көптүк кылбайт, өнөр аздык кылбайт.

Билим куттун түгөнбөс азыгы.

Билим кымбат, билүү кыйын.

Билим эр азыгы, эр эл казыгы.

Билимден өткөн досуң жок, оорудан өткөн касың жок.

Билимди сатып алабайт, анны казып алат.

Билимди элден изде, алтынды жерден изде.

Билимдин кени китепте.

Билимдин күчтүүсү - адамдык.

Билимдүү өлсө кагазда каты калат.

2-кадам: Сабак төмөндөгүдөй киришүү сөзү менен башталат.

Мугалим: Мына балдар, бүгүн 1-сентябрь! Билим майрамы! Баарыңарды майрамыңар менен куттуктайм. Силер билим алып, эл керегине жароо, ата-эненин ишеничин актоо үчүн мектепке кадам таштап жатасыңар. Доскадагы «Билимдүүгө дүйнө жарык» деген сөздү окудуңарбы? Кандай деп ойлойсуңар билимдүү адамга гана дүйнө жарык болуп, билим алалбай жүргөндөргө караңгы болобу? Сөз кандай мааниде айтылып жатат? Жарык болсо кандай аны кандай сезебиз?

Окуучулар мугалимдин суроосуна жооп беришип, тема жөнүндө өз ойлорун ортого салышат. Окуучулардын эркин сүйлөөсүнө мугалим шарт жаратыш керек.

3-кадам: Мугалим доскага илинген макалдардын ар бирине токтолуп, окуучулардан алардын маанисин сурап, класста талкуу уюштурат. Макалдарды дептерлерине жазып алышат.

4-кадам: Алыкул Осмоновдун «Биринчи сентябрь», «2» менен Эмилбек», «Окуу мага» деген ырларын мугалим көрктүү окуп, окуучулардан ырдын маанисин сурайт. «2» менен Эмилбек» ырын окуучулар ролдоштуруп да окушат. Окуучуларга көрктүү окутса да болот.

Биринчи сентябрь

Күлө карап барлык жак,
Келген кенже билимге.
Салам айтат куттуктап,
Сентябрдын бирине.

Кары билим жол ачат,
Кичинекей билимге.
Мектептердин бары аппак,
Сентябрдын биринде.

Так келе элек тил менен,
Таттуу билим алганы.
Биринчи келди мектепке,
Биринчи класс балдары.

Акыл менен окуткан,
Кулак салып апага.
Жети жашар Жеңишкан,
Жакшы олтурат партада.

«2» менен Эмилбек

Эмилбек, Эмилбек,
Эбелектей жеңилбек.

Биздин берген суроого,
Жооп берет мындай деп.

Кырк алтынчы жыл кетти,
Кырк жетинчи жыл жетти.
Жарым жылдык белгиңиз,
Кандай экен билели.

- «2»иң канча?

- жети.

- «4»үңчү?

- эки.

- «3»үң канча?

- «3»үмбү...

Үчүм...

Таң...

Эсимен чыгып кетти,

Айтор

Төртпү... Бешпи...

- Тартибиңчи?

- Тартибимби...

Тартиптен:

«1» жок,

Эмесе «1» берет элек дешти:

Андыктан,

Андан да «2».

- «5»иң канча?

- «5»им...

Тиги... тиги...

(Башын тырмап)

«Ж»ны,

«Ш» кылып

(Мурдун тартып)

«5»им «Шок» деди.

Окуу мага

Болуу үчүн –

Күч,

Күкүк суу шарындай

Табылмакпы –

Оттуу

Жаштык чагындай...

Улутунган

Себебимдин чечүүсү

Окуу –

Мага,

Керексиң ээ ...

Дарыдай.

5-кадам: Сабакты бышыктоодо класстагы окуучуларды эки топко бөлүп, ар бир топко бирден ватман, бирден маркер берип «Бүгүнкү сабактан алган таасирибиз» деген темада презентацияга чыгууга тапшырма берилет.

6-кадам: Окуучулар презентация жасашкандан кийин мугалим сабакты жыйынтыктап, жакшы катышкандарды баалайт.

Үйгө тапшырма: А.Осмоновдун ырларын, макалдарды жаттап келишет.

№6 сабак

ТУУЛГАН ЖЕРДИН ТОПУРАГЫ

АЛТЫН

Сабактын максаты:

- «Туулган жердин топурагы алтын» деген макалдын маанисин чечмелей алышат;
- Ата журттун улуулугун даңазалай алышат;
- Мекенге кызмат кылууга тарбияланышат;
- Кыргызстандын символикалары менен таанышышат;
- бири-бирин сыйлоого үйрөнүшөт;
- мекенчил инсан болууга тарбияланышат.

Сабактын жабдылышы:

Кооз жерлер чагылдырылган сүрөттөр, желектин, гербдин макеттери, Кыргызстандын географиялык картасы, түстүү стикерлер (желими бар кагаздар) ж.б.

Сабактагы негизги иш-аракеттер:

Диалог, дискуссия, аңгемелешүү, окуу, топтордо иштөө.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Уюштуруу иштери. Окуучулар Кыргыз Республикасынын гимнин ырдашат. Окуучулар 2 топко бөлүнүшөт. Ар бир топко бирден ватман, бирден түстүү маркер берилет. Топко «Туулган жердин топурагы алтын» деген макалды чечмелөөгө тапшырма берилет. Окуучулар топто макалды талкуулашып, презентацияга даярданышат. Жактоого ар бир топтон бирден гана окуучу чыгат.

Биринчи топко желектин, экинчи топко гербдин макети берилип, аларды негизги белгилерин чечмелөөгө да тапшырма берилет. Ал эми символикалардын кабыл алынган жылы, авторлору жөнүндө мугалим кошумча маалымат бериши керек.

2-кадам: Мугалим окуучуларга «Бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды» деген жомокту окуп берет. Жомок окулгандан кийин төмөндөгүдөй суроолор менен окуучуларга кайрылса болот:

1. Эмне үчүн Султанмамыт балага ачуусу келди?
2. Бала төө менен, сакалдуу эчкини эмне кылды?
3. Хан баланын айтканына кантип макул болду?
4. Эгер сен баланын ордунда болгонуңарда эмне кылмаксыңар?
5. Жомоктон кандай таасир алдыңар?

Бала өзүнүн шаарын кантип сактап калды

Илгери- илгери Жаныбек аттуу каардуу хан жашаган экен. Ал талоончулугу менен, кошуна хандарга тийишип туруусу менен белгилүү болчу. Бир жолу Жаныбек хандын куралдуу жигиттери Султанмамыт хандын шаарын курчап алышат. Курчоодо калган шаардыктарга душмандары:

- Эгерде силер үч күндүн ичинде багынып бербесеңер- анда бизсилердин шаарыңарды түп тамырынан бери жок кылабыз! – деп, жарыя салат. Султанмамыт аксакалдар менен кеңешип көрөт. Аксакалдар көпкө ойлонушуп бул кырсыктан

бошонуунун бир айласын таба алышпайт. Хандын берген мөөнөтүнүн акыркы күнү, кокусунан эле аксакалдар чогулган боз үйдүн жанына эски тон кийип, кунан минген бир жаш бала пайда болот. Бала аксакалдар менен учурашып, - мындай дейт:

- Жаныбек ханга мени жөнөтүңүздөр, мен аны менен биздин шаарды душмандын курчоосунан кандай бошотуунун сүйлөшүп көрөйүн. Бул сөздөрдү угушуп аксакалдар күлүп калышат, ал эми Султанмамыт болсо ачууланып:

- Жогол мындан! – дейт балага.

- Сен али жашсың мындай иштерге кийлигишпегин!..

Бирок баланын тыңдыгын бир аксакал байкап калып, ханга мындай дейт:

-Менин ханым, «Ачуу душман – акыл дос!» - деген балага болгон бир ачууңузду мага бериңиз, чындыгында эле бул бала биздин шаарыбызды сактап калаар. Келгиле баланы Жаныбек ханга жөнөтүп көрөлү.

Аксакалдар ары – бери сүрүшүп, ары ойлонуп, бери ойлонуп жатып акыры баланы Жаныбек ханга жөнөтүүнү чечишет. Анда бала алардан эң картаң бир төө жана өтө сакалы узун бир эчки берүүсүн суранат. Аксакалдар балага таң калышат, бирок сурагандын баарын беришет. Бала төөгө минип, а эчкини жетелеп алат. Ал душмандарга келет. Баланы көрүп ачуусуна чыдабаган Жаныбек хан мындай деп кыйкырат:

- Эмне Султанмамыттын хандыгынан сенден чоңураактар, сакалдуулар табылбадыбы?

А бала болсо чочуп койбой жайма – жай:

- Эгерде сен ханым, эң эле картаң менен сүйлөшкүң келсе, анда төө менен сүйлөш, а эгерде сакалдуу менен сүйлөшкүң келсе, анда бул эчки менен сүйлөш – дейт. Хан баланын тапкычтыгына таңданат.

- Сен күчтүү жана акылдуу экенсиң – дейт каардуу хан.

- Мен сен эмне айтсаң ошону аткарайын эмнени сурайсың?

- Мага төөнүн терисине баткыдай эле жерди берсе жетишет– дейт бала.

Баланын суранычын угуп, улутунган Жаныбек хан төөнүн терисине канча жер батса ошончо жерди берүүгө макул болот.

Анда бала картаң төөнү жыга тартып соет, анын терисин ипичке кылып тилип чыгат да, ал тилкелердин баарын бири – бири менен бириктирип, узундан – узун бир кемер токуп, аны менен шаарды айландырып курчап чыгат.

Муну көргөн Жаныбек хан баланын алдаганын түшүнүп, берген убадасына өкүнүп калат, бирок башка арга жок эле, хан өз сөзүнө туруш керек болчу.

Ошондуктан ал балага курчалган шаарды таштап, жигиттери менен чыгып кетүүгө мажбур болот.

Ошентип акылдуу бала өзүнүн сүйүктүү шаарын душмандан сактап калат.

3-кадам: Советбек Байгазиевдин «Ата журтум!» деген ырын мугалим менен бирге окуучулар чогуу окушат. Ырга каалаган обонду салып алып ырдашса да болот. Ыр көрктүү окулуп бүткөндөн кийин мугалим ырдын маанисин сураса болот.

Ата журтум!

(Балдар хору)

Атактуу Соң-Көл – Нарыным –

Алдырбас бийик намысым!

Жердеген айкөл Манасым,
Таласым – менин канатым!

Баткеним менин байлыгым –
Бактыга бүткөн бар дүйнөм!
Ордолуу Ошум – опол тоом!
Жалал-Абад – жан биргем!

Сыймыктанам, сүйөмүн,
Сары Өзөн Чүйүм – тирегим!
Ысык-Көл сенсиң – карегим!
Соолбос өмүр мүрөгүм!

Түндүгүм менен Түштүгүм!
Сен барда жарык күн-түнүм!
Ала-Тоом – ыйык түнөгүм,
Бишкегим – соккон жүрөгүм!

4-кадам: Доскада илинген сүрөттөр боюнча аңгемелешет.

5-кадам: Окуучулар Ата журт, мекен жөнүндөгү макалдарды айтышат. Мугалим алардын айтканын доскага жазат. Мугалим өзү да төмөндөгүдөй макалдарды дептерге жаздырса болот:

*Мекенден айрылганча – өмүрдөн айрыл.
Мекендин бактысы өмүрдөн кымбат.
Мекендин кадыры башка жерде билинет.
Мекенсиз адам - үнсүз булбул.
Мекенсиз турмуш – жаналы турмуш.
Ар кимдин туулган жери өзүнө Мисир.
Ар бир ит өз короосунда кожо.
Ата журт – туулган жерден башталат.
Ата журтуң – алтын бешигиң.*

6-кадам: Мугалим ар бир окуучуга бирден стикер (желими бар барак) таратып «Сабактан кандай таасир алдыңар? Кыргызстандын кайсы аймагында болгонсуңар? Ал жерлер силерге эмнеси менен жакты?» деген суроолорго жооп жазып, доскадагы географиялык картанын каалаган жерине жабыштырууга көрсөтмө берет. Убакытка жараша ар бир кагазды окуп, жалпы талкуу жүргүзсө болот.

Үйгө тапшырма: «Мекеним – алтын турагым» деген темада билбаян же эссе жазып келишет.

№7 сабак

КЫРГЫЗ ТИЛИМ – БАЙЛЫГЫМ!

Сабактын максаты:

- окуучулар кыргыз тили мамлекеттик тил экендигин билишет;
- мамлекеттик тилдин мыйзамдагы ролун аныктай алышат;
- кыргыз тилине кызмат кылууга, тилдин тазалыгын, тилдин байлагын сактоого тарбияланышат;
- кыргыз тилине байланышкан макалдардын маанисин чечмелей алышат ж.б.

Сабактын жабдылышы:

Мамлекеттик тил мыйзамынын тексти, Мамлекеттик тил гимнинин тексти (кассетага же диске жазылган варианты да), магнитофон, кыргыз тили жөнүндө жазылган макалдар, учкул сөздөр, улуу инсандардын айткан ойлору, ватман, маркер ж.б.

Сабактагы негизги иш-аракеттер:

Диалог, дискуссия, аңгемелешүү, окуу, топтордо иштөө.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Уюштуруу иштери. Сабак Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тил гимни менен башталат. Магнитофондон ыр уктурулат, окуучулар кошулуп ырдашат.

2-кадам: Мугалим доскадагы ватмандын ортосуна «Тил» деп жазат да, окуучулардан ушул түшүнүккө байланышкан ойлорун сурайт. Окуучулардын айтканын мугалим ватманга улам жазып турат. Экинчи ватманга «Кыргыз тили» деп жазат. Буга да окуучулардын ойлорун жазат. Жыйынтыгында кластер түзүлөт.

3-кадам: Мугалим А.Осмоновдун «Эне тили» деген ырын окуучуларга көркөм окутат. Өзү окуп берсе да болот. Ырдын маанисин чогуу талкуулашат.

Эне тили

Тил үйрөнүү,
Жакшы көрмөк сүймөктөн,
Эне тилин жакшы көрүп үйрөткөн.
Ойротто жок, оңой тил бейм биздин тил,
Бир жашымда
Ата, апа,
Ат, эт дегенди сүйлөткөн.

Тил кадырлоо
Чын көңүлдөн сүймөктөн,
Атам тилин сүйгөндүктөн сүйлөткөн.
Эрдик, өнөр, билим менен сүйлөшүп,
Бир жүрсүн деп, бир жашымда үйрөткөн.

Бирге жүрөм, эне тилин кадырлайм,
Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм.
Башка тилди кандай жакшы көрсөм да,
Эне тилин сүйгөнүмдөн жаңылбайм.

4-кадам: Белгилүү инсандардын кыргыз тили жөнүндө айткан ойлорун мугалим окуп берет, же ватманга жазып класстын көрүнөө жерлерине илет. Окуп, окуучулар өз ойлорун ортого салышат.

Эне тил алдында кыяматтык карызыбызды унутпай жүрөлү.

Ч.Айтматов

Менин эң негизги таянганым – азыркы кыргыз тили.

Р.Рыскулов

Элдин тили элдин жанында дээр элем.

Н.Байтемиров

Эне тил эне сүтүт менен тең.

А.Жакыпбеков

Заар тил октон жаман. Октон бүткөн жарат айыгып кетет, тилден бүткөн жарат айыкпайт.

А.С.Грибоедов

Ар бир элдин тили – ошол элдин нечен кылымдык акылынан жаралган кымбат мурасы.

Ч.Айтматов

Эне сүтү сыңары эне тил карызы ыйык.

А.Жакыпбеков

Кыргыздын тили, «Манастын» тили, так тил экенин мен анык билем.

Р.Рыскулов

5-кадам: Мугалим окуучуларга «Малекеттик тил мыйзамы» жөнүндө түшүнүк берип, айрым беренелерди окуп берет, же доскага жазып коет. Башталгыч класстын окуучулары болгондуктан алгач «Мыйзам» жөнүндө түшүнүк бериш керек.

«Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамы» 8 баптан, 36 беренеден турат. Мыйзам 2004-жылдын 12-февралында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан кабыл алынган. Мисалы:

1-бап. Жалпы жоболор

1-берен: Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили толуп саналат.

Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн негизги уңгусунун бири катары мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу ишинин бардык чөйрөлөрүндө ушул Мыйзамда жана Кыргыз Республикасынын дагы башка мыйзамдарында каралган тартипте милдеттүү түрдө иштейт...

2-берене: Кыргыз Республикасынын Өкмөтү мамлекеттик тилдин иштеши жана конституциялык статусун колдоо үчүн зарыл болгон бардык шарттарды түзөт, анны үйрөнүү жана өнүктүрүү, ошондой эле мамлекеттик тилди окутуу боюнча мамлекеттик программаларды кабыл алат жана каржылайт.

Үйгө тапшырма: «Кыргыз тилим – байлыгым!» деген темада эссе жазып келишет.

№8 сабак

ЖОЛДО ЖҮРСӨҢ, АБАЙЛА!

Сабактын максаты:

- окуучулар жолдо жүрүүнүн эрежелери менен таанышышат;
- светофордун белгилерин ажырата алышат;
- шаар ичинде жолдон өтүүнү үйрөнүшөт;
- бири-бирин сыйлоого, урматтоого тарбияланышат.

Сабактын жабдылышы:

Жол белгилери, светофордун макети, 4 ватман, 4 маркер ж.б.

Сабактагы негизги иш-аракеттер:

Диалог, дискуссия, аңгемелешүү.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам. Уюштуруу иштери.

Мугалимдин сөзү:

Балдар, силер автоунаалар көп жүрө турган жерлерге барганда кандай эрежелерди сакташыңар керек билесиңерби? Бүгүнкү сабакта мына ошол эрежелер жөнүндө аңгемелешебиз. Кана айткылачы? Силер жолдон кантип өтөсүңөр? Светофорду көрдүңөр беле? Алардын түстөрү эмнелерди түшүндүрөт? Жолдон жүгүрүп өтүүгө болобу?

Ушул сыяктуу суроолор менен окуучуларга кайрылып алардын жоопторун угат.

2-кадам: Класстагы окуучулар 4-топко бөлүнүшөт. Ар бир топко бирден ватман, бирден маркер берилет. Ар бир топ «Жолдоо жүрүүнүн эрежесин» түзүп чыгышат. Убакыт бүткөндөн кийин өз эрежелерин жактоого чыгышат. Топтон бирден өкүл чыкса болот.

3-кадам: Мугалим доскага сүрөттүү жолдо жүрүүнүн эрежесин илет. Окуучулар өздөрү түзгөн эрежелерден сүрөткө дал келгенин таап, сүрөттүн жанына жазышат.

4-кадам: Мугалим өзүнүн даярдаган жолдо жүрүүнүн эрежесин доскага илип, окуучуларга түшүндүрүп берет.

Жолдон кантип өтүү керек?

- ар дайым жоолдун чети менен, жөө адамдар жүрүүчү жол(тротуар) менен басуу керек;
- эч качан шашып, жүгүрүп өтпөө керек;
- алгач жолдун атоунааларга карама-каршы жагын карап, машина жок болсо басуу керек;
- жолдун ортосуна барып, ак сызыкка токтоп жолду дагы кароо керек, машина жок болсо анан гана өтүүгө болот;
- эгерде светофор болгон болсо анын жарыктарына көңүл коюу шарт;
- эгерде кызыл күйсө «Токто!»;
- эгерде сары күйсө «Даярдан»;
- эгерде жашыл күйсө «Өтө бер!»;
- светофорду карабай жолдон өтүүгө болбойт;
- эч качан жолдогу машиналар менен жарышууга болбойт;
- машиналардын артына чиркешүүгө болбойт ж.б.

Мындай эрежелерди мугалим өзү дагы өркүндөтүп даярдап алса болот.

5-кадам: Светофордун макетин көрсөтүп, терең түшүнүк берилет. Мүмкүнчүлүк болсо макеттин ар бир жарыгы күйсө жакшы болот. Атайын столдун үстүнө жолдорду даярдап, светофорду жайгаштырып, оюнчук машиналарды өткөрүп, «кантип өтүү керек?» деген суроолорду берип практикалык жумуш уюштурса да сабак максатына жетет.

6-кадам: «Үй-мектеп-үй» баракчасын сызышат. Үйүнөн мектепке чейинки аралыктагы ар бир көчөнү, жайгашкан имараттарды, светофорлорду да эске алуусу керек. Мугалим көзөмөлдөп турат.

Үйгө тапшырма: Жолдо жүрүүнүн эрежелерин жаттап келишет.

№9 сабак

МУГАЛИМ – АЛТЫН ЧЫНАРЫМ!

Сабактын максаты:

- мугалимдердин кадыр-баркын билишет;
- мугалимдерге сый-урмат көрсөтүүнү үйрөнүшөт;
- устат жана шакирт жөнүндө түшүнүк алышат;
- мугалимдерди майрамы менен куттукташат;
- айрымдары мугалим болууну да максат кылышат ж.б.

Сабактын жабдылышы:

Мугалимдер, устаттар жөнүндө макалдар жазылган кагаздар, ватман, түстүү маркерлер, А-4 форматындагы түстүү (кызыл, сары, жашыл, көк ж.б.)кагаздар, клей, кайчы ж.б.

Сабактагы негизги иш-аракеттер:

Диалог, дискуссия, аңгемелешүү, жупта, топтордо иштөө.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Уюштуруу иштери. Мугалим А.Осмоновдун «Мугалим» деген ырынын ар бир куплетин өз-өзүнчө ватманга жазып, көрүнүктүү жерге илет. Окуучулар ырды мугалим менен чогуу үн чыгарып көрктүү окушат.

Мугалим

Билим менен көгөртүп,
Эстүү болсун деп тилеп:
Заманына жарашкан,
Жакшы балдар болсун деп.

Тарбия берип тазартып,
Ырыстуу болсун деп тилеп.
Өлкөсүнө жарашкан,
Өткүр балдар болсун деп.

Жазгы сонун гүлдөрдөй,
Кооздонтуп гүлдөтүп.
Ууз талдай буралтып,
Ак кайыңдай бүрдөтүп.

Маңдайынан нур төгүп,
Күлө карап турган ким?
Ал –
Эмгеги көп ушундай,
Биздин асыл мугалим.

Бизге тирек күч болуп,
Алдыбызда турган ким?
Ал –

Мээнетти көп ушундай,
Биздин алтын мугалим.

2-кадам: Мугалим октябрь айынын биринчи жумасы мугалимдердин майрамы экендигин окуучуларга түшүндүрөт. Балдарга «ким мугалим жөнүндө ыр билет?» деген суроо менен кайрылат. Каалаган окуучу ырдап берет. Мисалы: «Мугалим алтын чынарым» деген обондуу ырды жалпы ырдашса да болот.

3-кадам: Окуучуларга 4 топко бөлүнүп, ар бир топко бирден ватман, маркер, түстүү кагаздар, клей таратылат. Алар мугалимдер майрамына дубал гезит жасашат. Ырлар, калоо-тилектер да дубал гезитке жазылат.

4-кадам: Устатка кандай мамиле кылуу керектигин төмөндөгү чакан аңгеменин негизинде түшүндүрсө болот.

Күндөрдүн бир күнүндө Улукман Акимдин устазы бир иш менен алардыкына келип калат. Атасы уулунун устазын үйгө кирүүгө муражат кылат. Ата менен устаз үйдө сүйлөшө баштайт да Улукманды атасы отун алып келип чай кайнатууга жумшайт.

Бир убакта атасы сыртка чыкса, уулу ыйлап отурат.

- Сага эмне болду? – дейт атасы.

- Сиз мени отунга жумшадыңыз, отун болсо тамдын башында, а устазым болсо тамдын ичинде отурат, анан кантип мен анын үстүнө чыгып отун алам, - дептир.

Ата сөзүн таштап, устазды улуктаган Абу Али ибн Сина кийин атактуу дарыгер болбодубу.

5-кадам: Топтор жасаган дубал гезиттерин жакташат. Мыкты деп табылган дубал гезит мектептин залына илинет.

Үйгө тапшырма: Мугалимдерге концерттик программага даярданып келишет.

№10 сабак

КАРЫСЫ БАР ҮЙДҮН ЫРЫСЫ БАР

Сабактын максаты:

- окуучулар кайрымдуулукка тарбияланышат;
- кары адамдарды сыйлоого үйрөнүшөт;
- чоң-ата, чоң-энелеринин кадыр-баркын түшүнүшөт;
- карылардын кеңешин дайыма угуу керектигин билишет;
- адептик билимдерин өнүктүрүшөт ж.б.

Сабактын жабдылышы:

Темага байланышкан макалдар жазылган кагаздар, кары адамдардын сүрөттөрү, магнитофон ж.б.

Сабактагы негизги иш-аракеттер:

Диалог, дискуссия, мугалимдин аңгемеси.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Уюштуруу иштери.

Сабак мугалимдин «Кимдин чоң ата-чоң энеси, таята-таенеси бар? Аларды жакшы көрөсүңөрбү?» деген суроо менен баштайт. Окуучулардын көпчүлүгү кол көтөрүшөт. Мугалим аларды кубаттап: «Азаматсыңар балдар, баарыңар жакшы көрөт экенсиңер. Азыр мына ошол силердин сүйүктүү инсандарыңарга арналган төмөндөгү ырды чогуу угабыз» деп магнитофондон «Ары үйдө аксакалдуу кары болсо!» деген ырды уктурат. Эгерде мүмкүнчүлүк болбосо тексттин таап өзү ырдап, же көркөм окуп берсе да болот.

2-кадам: Мугалим балдардан ким карылар жөнүндө макал билерин сурап, айткан окуучуларды кубаттап турат. Улам айткандарын доскага жазып турса да болот. Мисалы:

Кары билгенди – пери билбейт дейт

Карынын сөзүн капка сал

Карынын сөзү - акылдын көзү

Карынын сөзү - канык, көрсөткөн сөзү - жарык

Карынын сөзү - жамак, жамагы – жашоого сабак

Карынын сөзү кеп болот, калайыкка эп болот

3-кадам: Мугалимдин төмөндөгө аңгемени окуучуларга окуп же айтып берет.

Улууларга мамиле

Улуу адам келсе, анны өзүңдөй өйдө өткөрүүгө, анны тамак менен да, сөз менен да, урмат менен да сыйлоого тийишпиз. Силерден да улуу бир туугандарыңар, туугандарыңар болсо, алардан тез-тез кабар алып барып тургула, куру барбай колдон келген бир назы-немат, же белек ала барсаң андан бетер тигилердин көңүлүн аласың.

Улуу адамдын астында сөз талашпагыла, булкунуп-жулкунбагыла, анын сөздөрүн, насаатын уккула. Улуулар – силерге караганда бул дүйнөгө меймандар. Алар үйгө келсе, жол бошоткула, колуна суу куйгула, тосуп алгыла, атын байлагыла, чыгып кетип жатса, ордуңардан туруп узаткыла, атына мингизгиле, үйдөн чыгаргыла, бут жана сырт кийимдерин кийүүгө жардам бергиле.

Жашы улуу адамдын астында бутуңарды узатып отурбагыла, эгер отурган жерден силерден улуу адамдар сыртка чыгып келерин билсеңер, ордуңардан туруп чыгарып жибербегиле, эгер тигил киши олтура бер дебесе, кошо чыгып келгиле, улуулардын алдында жамбаштап жатпагыла, алардан мурда тамакка кол узатпай жүргүлө, тамак келгенде ордуңардан ыргып тура калып чыны-табактарды улуу адамдарга алып бергиле.

Улуулардын кеңешин уккула, атайын үйүңөргө чакырып тургула, чоң иш баштаардын алдында улуулардын батасын алгыла, улууларга тил кайтарбагыла, аларга тик карабагыла, акаарат кылбагыла.

Тентектик кылгандар көбөйгөн, же айып кылгандар кармалган айылга башка жактан келгендер «эмне силерде улуулар жокпу» дейт, же «булар улуусун укпаган эл экен» дешет. Бул ошол айыл үчүн, ошол уруу үчүн жеткен уят иш.

Эки адам урушса улууларга барат. Улуулар эмне десе, кичүүлөр аларды угууга, айткандарын аткарууга милдеттүү.

Балдар, жаштар өздөрүнүн жашы улууларды эмне үчүн урматташты жана кандай кылып урматтоону билиши керек. Өздөрү да ошолордой жашка барат, ошондо аларды да кимдир бирөөлөр сыйлашын элестетет.

Улуу муун силер деп канн төккөн, кыйналган, кысталган, эчен кыйынчылык көргөн, уйкусуз түндөрдү баштан кечирген, мамлекет курган. Ошон үчүн алардын бели эңкейип, чачтары түшүп, же кара чачтарын ак аралап, көзүнөн кубат кеткен. Алардын ошол абалын сыйлоо, түшүнүү керек. Айрым жаштар көзү жакшы көрбөгөн энени шылдыңдап койсо, бул бүт карыларды шылдыңдаганы.

Кары кишилер көбү таарынчаак, бала пейил болуп калат, аны түшүнүү керек, алар силерди ар дайым кечире билет, силерди жакшы болсун дейт, силер ошону түшүнүшүңөр керек (*А.Муратов. Аталар сөзү - акылдын көзү. –Б.: 2008, 36-37-бб.*).

4-кадам: «Эмне үчүн карылар үйү пайда болгон? Адамдарга мындай үй зарыл беле?» деген суроолорду ортого таштап, дискуссия өткөрсө да болот.

Үйгө тапшырма: «Карысы бардын ырысы бар» деген темада кыскача дилбаян жазып келишет.

№11 сабак

МЕКЕНИМДЕ АЛТЫН КҮЗ

Сабактын максаты:

- окуучулар жыл мезгилдердин ичинен күздүн өзгөчөлүгүн билишет;
- күз берекелерин атай алышат;
- күздөгү аба ырайына мүнөздөмө бере алышат;
- мөмө-жемиштердин ар биринин пайдалуу жактарын айта алышат ж.б.

Сабактын жабдылышы:

Сары жалбырактар, мөмө-жемиштер(алма, анар, жүзүм, жаңгак ж.б.), ватмандар, клей, кайчы, маркер ж.б.

Сабактагы негизги иш-аракеттер:

Диалог, дискуссия, аңгемелешүү, топтордо иштөө.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Уюштуруу иштери. Каласстагы окуучуларды мугалим 6 топко бөлөт. 1-топ «Алма», 2-топ «Жаңгак», 3-топ «Өрүк», 4-топ «Жүзүм», 5-топ «Дарбыз», 6-топ «Коон» деп аталат. Ар бир топко бирден ватман, бин нече жалбырак, клей, кайчы, маркер берет. Убакытты белгилеп топторго жалбырактардан күз мезгилинин бир көрүнүшүн жана топтун атын чагылдырган сүрөт тартууга тапшырма берет. Окуучулар жалбырактарды кыркып, ватманга жабыштырып, чыгарма жаратыш керек.

2-кадам: Убакыт бүткөндөн кийин топтор өз чыгармаларын жактоого чыгышат. Ар бирине кол чабышып, кубаттап турушат. Эң жакшылары мугалим тарабынан бааланат.

3-кадам: «Күз мезгили силерге эмнеси менен жагат?» деген суроо менен мугалим окуучуларга кайрылат. Окуучулардан жооптор алынып, кызуу талкуу жүрөт.

4-кадам: Мугалим күз жөнүндөгү ырды окуп берет. Окуучулар да көрктүү окушат. Эмне үчүн күздү «жоомарт» деп айтабыз? Деген суроо берсе да болот.

Жоомарт күз

Жоомарт күз берекесин төгүп турат,
Жер эне балдарына белек сунат.
Элимдин курсагы ток бейкутчулук,
Жаш балдар көңүлү шат оюн курат.

Мээримге, берекеге толгон күзүм.
Коон, дарбыз, анар, алма албан түшүм.
Тандырга апам жабат ысык нанын,
Айылды өрдөп кетет ачуу түтүн.

Кочушу толуп кызылга атакем жүрөт кубана,
Жайлата баккан эгиндин түшүмүн жыйнап убара.
Боекчу күзүм баарына жаңы түс берди карачы,
Алтын түс алып заматта өзгөрдү жашыл тукаба.

5-кадам: Улукбек Омокеевдин «Кеч күз» деген ыры менен сабак жыйынтыкталат.

Кеч күз

Кээде ачык,кээде асман түнөрүңкү
Тоо жактан суук тарткан илеп келет.
Күн дагы баштагыдай ачууланбай,
Мемиреп жылуу, салкын нурун төгөт.

Чокулар аппак кардан калпак кийип,
Сарыга алмашылган жашыл кымкап.
Куураган бак башында жалбырактар,
Дирилдеп чакыргансыйт колун булгап.

Тунжурап тиктеп коюп алды жакты,
Аралап бара жатым калың бакты.
Кечээ эле көк шиберди араласам,
А бүгүн кечип барам жалбыракты.

Аппак кар жака көздөй эңкейишип,
Айлана суук тартып барат улам.
Шамалга кайып учкан жалбырактын,
Түшүшүн сугум арта карап турам.

Коңур күз уста белем, бак-даракты
Түркүн түс боекторго боеп койгон.
Күрөңү, кызылы бар, кээси сары,
Кээ бири саргая элек жашыл бойдон.

Үйгө тапшырма: Окуучулар мөм-жемиштер жөнүндө ырларды, табышмактарды жазып, жаттап келишет.

№12 сабак

БИЛИМ ТҮГӨНБӨГӨН КЕНЧ

Сабактын максаты:

Окуучулар билимдин адам турмушундагы ролун билишет. Билимдүү болууга шык артып, Ата Мекенди сүйүүгө үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Доскада “1-сентябрь билим күнү!”, “Дайыма тынчтык болсун!”, “Атажуртум – ыйык турагым” ж.б. маанидеги чакырыктар жазылып турушу керек. Сабак мугалимдин чеберчилигине байланыштуу жабдылат.

Сабактын жүрүшү:

Алгачкы коңкуроо кагылып, окуучулардын жан дүйнөсүн башкача аруу сезим чулгап турган мезгилде өтүлгөн сабак бир өмүр эсте калса керек. Жайы менен эс алып классташтарын, мугалимдерин сагынган окуучулардын жүзүнөн шаттык менен кубанычтын жышааны байкалат. Ар бири өзүн чоң адам катары сезип турушат. Ак мектептин босогосун аттаган окуучуларга алгачкы сабак кандай тартипте өтүлөт? Мына ошол багытта өз тажрыйбабызды бөлүшөбүз.

Мугалим окуучуларды жарык жүз менен тосуп алат. Окуучулар алгач класска киргенде эле доскадагы төмөндөгүдөй ыр саптарын окуп толкундоо сезими пайда болот:

***Мектебимди жакшы көрөм баарынан,
Эже-агайды эстен-эстен сагынам.***

Мугалим сабакты “Мен силерди сагындым деген” оюн менен баштайт. Колуна жалтырата жасалган “билим ачкычын” кармап “Мен силерди сагындым. Себеби...” деп бир окуучуга ачкычты тапшырат. Ал окуучу да “мен силерди сагындым” деген сөздү, сагынычтын себебин айтуу менен башка окуучуга тапшырат. Оюн ушул тартипте улана берет. Бул оюн балдардын бири-бирине болгон ынактык сезимин күчөтөт.

Андан соң магнитофондон Кыргыз Республикасынын мамлекеттик Гимни уктурулат. Окуучулар кол чаап отурушат. Сабак мугалимдин куттуктоосу менен башталат.

Мугалим: Балдар, мына силер күткөн билим күнү да кирип келди. Баарыңарды бул майрамыңар менен куттуктайм. Асаманыңар ачык, дилиңер жарык болсун. Билим деңизинде чаалыкпай сүзгүлө. Ата-эненин, мугалимдердин ишеничин актагыла. Илим-билимдин туу чокусун багындырган аалым болгула. Кыргызстандын гүлдөп-өсүшүнө өз салымыңарды кошкула. Кана балдар, ушул касиеттүү Атамекенибизди даңазалаган ыр саптарынан айтып бергилечи. Кайсы акындардын ырларын билесиңер? – деген кайрылуусунан кийин Мекен жөнүндө билген ырларын көркөм окушат.

Мисалы, Алыкул Осмоновдун “Ата Журт” деген ыры.

Атажуртум, тууган элим Мекеним,

Жан кубатым, сүйгөн жерим секетим.

Тоо-ташыңдын, турпагыңдын, сууңдун

Мен көрбөдүм пайдасы жок бекерин.

Тууган жерим атажуртум, бир боорум,
Мен өзүңдүн гүл багында төрөлдүм.
Заманыңдын мен ырыстуу акыны,
Дарбыз, коон, жүзүмү бар короондун.

Сүйөм сени, сүйгөндүгүм сүттөн ак,
Сени сүйгөн тагдырыма ырахмат.
Өлгөндө да сенин таттуу жытыңды,
Жаткым келет көкүрөккө кучактап.

Мендеги өмүр, меники эмес сеники,
Менин ырым меники эмес элдики.
Ар бир демим, ар бир соккон секунтум,
Өзүңдүкү, алар эмес желдики.

Сабактын мындан аркы бөлүгү сынчыл ойлومдун стратегияларын пайдалануу менен өтүлөт. Окуучулар “Синквейн” түзүшөт. “Синквейн” француз тилинен алынган. Ал сөздүн мааниси беш сап ыр дегенди түшүндүрөт.

1. Зат атооч (бир сөз)
2. Сын атооч (эки сөз)
3. Этиш (үч сөз)
4. Төрт сөздөн турган фраза же сүйлөм
5. Синоним же маанилеш сөз

Мисалы окуучуларга сунушталган тема Атажурт болсо, төмөндөгүдөй синквейн түзүлүшү мүмкүн.

***Атажурт
Ыйык, кооз
Суктантат, тамшандыртат, ыйлатат
Туулган жердин топурагы алтын
Атамекен***

Окуучулар иштеп жаткан учурда магнитофондон Темир Назаровдун аткаруусундагы “Туулган жер” аттуу ыры уктурулат. Окуучулар түзгөн синквейндерин кезек менен окушат, ар бир окуучу кол чабуу менен кубаттоого алынат.

Андан соң “Сүрөттөр көргөзмөсү” деген сабактын бөлүгү башталат. Мында каананын ар кайсы жерине илинген Кыргызстандын кооз жерлери, тарыхый инсандарынын сүрөттөрүн көрүп чыгышат. Ар биринин тушуна токтолуп ал сүрөт жөнүндө билген маалыматтарын айтышат. Бири-биринин оюн толукташат. Класста кеңири талкуу жүрөт. “Манас” эпосуна да токтолуп, окуучулар Манастан үзүндү айтышат.

Герб, туу жөнүндө да түшүнүк берилет. Кыргызстандын картасы окуучуларга көрсөтүлүп, жайгашкан аймагы, каада-салты, үрп-адаты, тили жөнүндө да айтылат. Мамлекеттик тил гимни уктурулат.

Окуучулар сабактын акырында “Мен Кыргызстандын келечегин кандайча элестетем?” деген темада беш мүнөттүк эссе жазышат. Сабак “Кыргыз көчү” деген күүнү уктуруу менен аяктайт.

№13 сабак

УБАКЫТ АКЧАДАН КЫМБАТ

Сабактын максаты:

Окуучулар убакытты туура пайдалануу жөнүндө кеңеш ала алышат. Убакыттын тез өтүп кетерин, учурунда аны жакшылыктарга жумшап калууну үйрөнүшөт. «Убакыт учкан куштай», «Убакыт алтындан кымбат» деген сөздөрдүн айланасында кеп талкуу уюштурушат.

Сабактын жабдылышы:

Убакытты билдирүүчү саат, адамдардын ар түрдүү иш аракеттерин чагылдырган фото сүрөттөр, ватман, түстүү маркерлер.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим балдарга сааттын адам турмушундагы ролу жөнүндө суроо салат. Балдардын жоопторун уккандан кийин доскага илинген ватманга «Убакыт дегенди кандай түшүнөсүңөр?» деген суроого жооп берилген окуучулардын ойлорун кыскача кластер түрүндө жазат. Окуучулар менен бир күндүк убактысын кандай өткөрөрү жөнүндө пикирлешет. Төмөндөгү атайын материалды мугалим теманы түшүндүрүүдө пайдаланса болот.

Убакыт акчадан кымбат

Адам баласынын жашоосун жөнгө салуу үчүн ар кыл баалуулуктар берилген, алардын эң маанилүүлөрүнүн бири – убакыт.

Деги эле убакытты туура колдонуу кандай максатты көздөйт? Биздин ага канчалык деңгээлде мутаждыгыбыз бар? Убакытты туура колонуудагы негизги максат – биздин мүмкүнчүлүктөрүбүздүн толук ачылышын камсыздоо, мани-маңыздуу жашоо, өмүрдүн кадыр-баркына жетүү, жашоого болгон чыгармачыл мамиле.

Күндөлүк жашоодо өз ара убакыттын кандай гана тездик менен өтүп жаткандыгын моюнга алгандыгыбыз ошол убакытты толук кандуу колдоно албагандыгыбыздан, бир топ иштерди жасаганга үлгүрбөгөндүгүбүздөн улам келип чыгат. Адам баласына берилген башка баалуулуктарга салыштырмалуу бүгүнкү бизге берилген убакытты, акча же баалуу буюм сымал, эч качан эртеңки күнгө, кийинкиге сактап кое албайбыз. Убакыт өттүбү - өттү, ал сиздин колунуздан учат, өтмүштүн энчисине айланат.

Көпчүлүккө мүнөздүү болгон убакытты туура колдонбоочулуктун бир канча себеби бар:

1. Көпчүлүк адамдар убакытты туура колдонууга эч умтулбайт. Себеби, алдыга койгон так максаты жана ага жетүү үчүн аракети жок.

Күндөлүк план түзүп жатканда жасай турган иштерде карама-каршылыктар пайда болсо, «Эгер бул ишти азыр, бүгүн аткарбасам эмне болот?», «Түпкү максаттарыма кандай таасирин тийгизет?» деген суроолорду өзүңүзгө бериңиз. Эгер жооптор өтө терс болсо, анда ал ишти, болгон күчүңүздү колдонуп болсо да, аткарууңуз керек.

2. Убакытты туура колдонбогонубуздун дагы бир себеби аны түгөнгүстөй, чексиздей кабыл алгандыгыбызга байланышкан.

Убакытты роционалдуу колдонуу боюнча адис М.Фортинонун аныктоосуна ылайык, орточо 75 жыл жашаган адамдын күнүгө 8 саат уктагандыгын эске алсак, ал:

25 жылын уктоо менен, 7 жылын ваннада жана дааратканада, 6 жылын тамактануу, 5 жылын бир нерселерди, кимдир бирөөлөрдү күтүү, 3 жылын ар кыл чогулуштарга катышып, 1 жылын бир нерселерди иликтеп, 6 айын жол жарыгын күтүп, 120 саатын тишин тазалоо менен өткөзөт экен.

Бул иликтөө эч түгөнгүстөй сезилген убактыбызды кандай колдонгонубузду айкын көрсөтүп турат.

Андан тышкары, бизди ар дайым күтүп турган, маанилүүдөй сезилген башка тузактар да бар. Аларды төмөндөгүдөй категорияларга бөлүүгө болот:

- телевизордун маңдайында өткөн убакыт;
- керексиз телефон сүйлөшүүлөр;
- күтүлбөгөн коноктор;
- чыгынбастык ж.б.

Күндөлүк жашоодо өз кемчиликтерибизден, бизди артка тарткан көнүмүш адаттардан кутулуу ар кимибиздин колубузда. Канча жашка келгендигибизге карабастан, ар дайым Жараткан тарабынан бизге энчи катары берилген убакытка ээлик кылып, өз убактыбыздын кожоюуну болушубуз зарыл. Өтмүштөгү кетирилген кемчиликтерди, бошко кеткен убакыттарды эстеп башты мыкчып отура берүүдөн эч майнап чыкпайт. Албетте, сабак алуу үчүн алар мыкты устат болуп саналат. Эске ала турган жагдай – сиз тажрыйба жасап жаңылып, кетирген кемчиликтерден сабак алып, кайрадан ишти баштоо жолун тандап алсаңыз, ал сизге өтө кымбатка туруп, көп убактыңызды алышы мүмкүн. Буга чейин далай жолу сындан өткөн дагы бир ыкма – сизге чейинкилердин тажрыйбаларынан сабак алып, туура тыянактарды чыгара билсеңиз, ал күчүңүздү, таасирдүүлүгүңүздү алда канча арттырары талашсыз.

Көңүлгө түйө турган нерсе: Убакыт эч качан аздык кылбайт. Биз каалаган бардык нерсеге жетүү үчүн убакыт жетишерлик бар. Сиз, башка адамдар сыяктуу эле, дайыма бир нерселер менен алек болуп жүрөсүзбү? Бирок, сизден да көбүрөөк иштеп, көп нерселерге жеткен адамдар бар. Алардын убактысы сиздикинен көп эмес. Алардын негизги өзгөчөлүгү убакытты туура колдоно алгандыгында. Убакытты туура колдоно билүү - машина айдаганды үйрөнгөндөй эле жөндөмдүүлүк. Сиз да ошол жөндөмдүүлүктү толук өздөштүрө аласыз.

(Асылбек Жоодонбековдун «Шоокум» журналындагы материалынан пайдаланылды. 2007-жыл, январь)

№14 сабак

УЛУТТУН УЛУУЛУГУ ТИЛИНДЕ

Сабактын максаты:

Окуучуларга кыргыз тилинин улуулугун, көркөм сөздөргө бай экендигин түшүнүшөт. Ар бир улуттун тарыхы, маданияты, улуулугу эне тилинен байкала тургандыгын баалай билүүгө багыт алышат. «Өнөр алды кызыл тил» деген сөздүн айланасында талкуу уюштурушат. Сөздү барктай билүүгө, таза, маданияттуу сүйлөөгө адаттанышат. Мамлекеттик тилдин учурдагы күңгөй-тескейи жөнүндө да пикирлешишет.

Сабактын жабдылышы:

Кыргыз тили жөнүндө жазылган лозунгдар, кыргыз тилиндеги китептер, кыргыз тилинин гимнинин тексти.

Сабактаны жүрүшү:

Сабак кыргыз тилинин Гимнин ырдоо менен башталат (магнитофондон уктурса да болот). Гимн ырдалып бүткөндөн кийин окуучуларга мугалим тарабынан мамлекеттик тилге байланышкан ар кандай суроолор берилип, жооп алынат. Класста эркин талкууланат. Окуучулар акындар жазган кыргыз тили жөнүндөгү ырларды көркөм, жатка окушат. «Кыргыз тилинин келечеги менин көз карашымда» деген темада кыскача эссе жазышат. Жазган эсселерин каалаган окуучулар класста окуп, талкууланат, мугалим тарабынан бааланат. Эсселердин мыктылары мектептин дубал гезитине же массалык маалымат каражаттарына жарыяланат. Сабакты өтүүдө мугалим төмөндөгү материалды пайдаланса жакыш натыйжа берери талашсыз:

Өнөр алды кызыл тил

Кеп көркү - тил, ойдун көркү - сөз болот,

Кишиде – жүз, жүздүн көркү - көз болот.

(Жусуп Баласагын)

Кыргыз эли тилге, сүйлөө маданиятын артыкча маани берген эл болгондуктан, «өнөр алды кызыл тил» дешкен. Абалкы учурларда бир сөздөн баш алынып, таап айтылган жүйөлүү бир сөз менен адамдын адамдын башы азатка чыккан. Ошон үчүн чечендик өнөр адамзаттын сөз өнөрүнүн, тил маданиятынын төрүнөн орун алган.

Чечендик өнөр, ири алды, адамдын тубаса таланттуулугуна түздөн-түз байланыштуу келип, эчен, ар кыл чөйрөдө, ар кандай жагдайда кабылып, өзүнүн логикасын, күчүн, тапкычтыгын, акыл таразасын, психологиясын сынаган тынымсыз көнүгүүсүнүн, изденүүсүнүн аркасында жүрө-жүрө калыптанган.

Демек, кыргыз элинин сөздү багытталган жакка карата таамай, учкул сүйлөй билген, суроого так, далилдүү жооп таба алган сөзмөр адамдары, кептин бүрүн тандап түрмөк-түрмөк ыр нөшөрүнө айланткан алган ири ырчылары, алп манасчылары көп, акылдуулугу, кыйындыгы тилинен чыккан чоң чөйрөсү болгондугу анык.

Кыргыз элинде уникалдуу төкмөлүк өнөрдүн диапозону абдан масштабдуу. Алсак, импровизациялык өнөрдүн кылда чокусу – төкмөлүккө жеткен эл шайырлары өмүрүндө көргөн, билген, уккан, туйган ар нерселерди көзүңчө эле шыдыр ырга салып ар санат кылып же чоң дастанга айлантып салган. Ошентип, көлөмдүү эпосту бир жолу угуп, экинчи жолкусунда өзүнчө вариациялап айтып кетүү; Арстанбекче

бүтүндөй бир доордун түрүн (болгондо да ага ошол доордун тарыхын, экономикасын, идеологиясын, үрп-адат, салт-санаасын сыйгыза) ушунчалык элестүү, төп, ары таамай кылып ыр менен сүрөтүн тартып берүү; бар билгенин Токтогул, Барпыча терең философиялык, социалдык-турмуштук маанайдагы терме, санат кылып нускалап ырдоо; Жеңижокчо «Аккан сууну» апталап төгүп түгөтө албачу касиет – дал ушул төкмөлүктүн натыйжасы.

Элдик чечендердин асыл сапаты турмуштук ар кыл түйүндүү маселелерди туура чечмелей билген акылмандыгы, хандан-бектен кайра тартпаган өткүрлүгү, баарына тең караган калыстыгы өңдүү үч сапатынан айрыкча көрүнгөн. Бирок, бардык тарабынан төп келген чечендер эл ичинен сейрек чыккан. Манастын учурундагы Байжигит, Ажыбай, Жаныбек хандын доорунда (14-15-кк.) Жээренче, Алдаркөсөө, Акыл Карачач, кийинки кездердеги Тилекмат, Мойут, Сарт, Садыр, Кыдыр акелер, Калыгул, Көкөтөй, Куйручуктар – ошондой чечендерден.

Мына алар тарабынан айтылган берметтей накыл сөздөр, учкул ойлор, туура жооптор:

«Акыл - башта», «Кубат - сөөктө», «Уят - көздө», «Дүйнөдө турмуш - кызык», «Кыял, санаа күлүк», «Жан - ширин», «Илим – күчтүү», «Уйку - таттуу».

Чечендерге: «Кордук эмне?» - десең, алар: «Орто жашка барганда багы качса, орто жолго барганда аты өлсө, карып калган чагында кемпири өлсө – ошол кордук», - деп, токтолбой жооп беришкен. Ошентип, чечендер кепти кандай сүйлөөнү жөндөп, тилдик каражаттарды так, туура пайдаланууну үйрөтүп, келегей сөздөрдү оңдоп айтып, тектеш элдердин сөздөрүнөн кыргыз тилине кошуп, өзүлөрү да жаңы сөздөрдү жасап, тилдин мол запасын топтоп, биринчи кезекте, тилди байытышы.

№15 сабак

АЛТЫНДАН АРТЫК АККАН СУУ

Сабактын максаты:

Суунун адам жашоосундагы зарылдыгын түшүнүшөт. Агын сууну булгабоого, ысырап кылбоого үйрөнүшөт. Акын-жазуучулардын суу жөнүндө жазган чыгармаларынан мисал келтире алышат. «Суу жашоонун – негизги булагы» деген сөздүн айланасында кеп козгошот.

Сабактын жабдылышы:

Көлдөрдүн, дарыялардын, кургап чөлгө айланган жерлердин сүрөттөрү, ватмандар, түстүү маркерлер, Жеңижоктун «Аккан суу» ырынын ырчылардын аткаруусундагы тексти, магнитофон.

Сабактын жүрүшү:

Сабактын башында окуучуларга магнитофондон «Аккан суу» ыры (кайсы варианты болсо да) уктурулат. Андан соң доскадагы ватмандын ортосуна «Суу» деп жазып, окуучулардан ар түрдүү пикирлер алынат. Алардын айткандары кластер катары ватманга түшүрүлөт. Бардыгы өз ойлорун айтып бүтүшкөндөн кийин ар бир пикирге токтолуп, класста талкуу уюштурулат. Жыйынтыгында сууну үнөмдүү пайдалануу, таза сактоо жөнүндө сунуштар иштелип чыгат. Окуучулардын түшүнүгүн калыптандыруу үчүн төмөндөгү материалды мугалимдерге пайдаланууга сунуштайбыз.

Суу деген эмне?

Биз, суу көп болгондуктан, бул маселенин үстүндө ойлонуп да койгубуз келбейт. Мектепте гана суу, суутек менен кычкылтектин кошулмасы, анын химиялык формуласы H_2O деп окуганбыз. Мындан башка суу жөнүндө эч кандай түшүнүгүбүз жок. Окумуштуулар 1783-жылы суутекти күйгүзгөндө суу пайда болорун байкашкандан тартып суунун азыркы учурдагы формуласы 1805-жылы Гумбольдт менен Гей Люссак тарабынан иштелип чыккан. Илимий маалыматтар боюнча суутектин ар түрдүү изотоптору – дейтерий, перитий бар. Булар суунун сапатын аныктайт. Таза суу ар дайым жеңил суунун аралашмасы болуп эсептелет, анда оор жана өтө оор суунун аралашмасы эң эле аз санда. Суунун түзүлүшү жана чыныгы жаратылыш аягына чейин изилденип бүтө элек, бирок биз, суу жашоонун бирден-бир булагы болгондуктан, ага сарамжалдуу мамиледе болууну унутпашыбыз керек. Бардык жандуу нерселердин жарымынан көбү суудан турат. Төрөлгөнүнө үч күн болгон наристе 97 пайыз, сегиз айлык бала 81 пайыз суудан турат. Ал эми салмагы 70 кг. чоң кишинин денесинде 65-70 пайыз суу бар, же анын денесинин 45-50 кг. суудан турат. Ал түгүл микроорганизмдердин да 50 пайызы суу. Тамак аштардан эң эле суусу көптөр (95%) салат, бадыраң, шпинат, цикорий, спарна. Капустада, помидордо, жашыл буурчакта, козукарында 90%, алмурутта, алмада 85%, картошкада 80% суу бар. Мөмө-жемиштердин, жашылчалардын составындагы суу адамдын организминде жагымдуу таасир этип, ар түрдүү суусундуктарга Караганда чаңкоону жакшы кандырат.

Биздин республикада канча суу бар?

Муздардын эришинен ачык жерде суу көлмөлөрү жана жер астындагы суулар пайда болот. Жер астындагы суулардын жалпы саны суткасына 30,0 млн. кубометрди түзөт. Кыргызстандагы жер үстүндөгү суулар жалпы суунун 4,4 пайызын түзөт. Алардын жалпы аянты 6836 км. Эң эле узун дарыя деп эсептелген Нарындын узундугу 535 км, Чүй 224 км, Чаткал 205 км. Республика боюнча 1932 көл бар. Алардын эң чоңдору – Ысык-Көл – 6236 кв.км, Соң-Көл – 275 кв.км, Чатыр-Көл – 175 кв.км.

Иче турган суунун сапаты

Башка өлкөлөрдөй эле, Кыргызстанда да иче турган суу тартыштык кылат, бул айрыкча түштүк регионуна тиешелүү. Борбордоштурулган суу менен камсыз кылуу республиканын калкынын 30 гана пайызын камтыйт, негизинен алар – Бишкек жана башка чоң шаарлар. Суу түтүктөрүнүн тармагы айрыкча айыл жерлеринде таптакыр иштен чыккан, ошон үчүн ал жерлерде иче турган таза суу менен камсыз кылуу чоң маселеге айланып отурат. Калктын калган бөлүгү өзөндөрдүн, арыктардын сууларынан пайдаланышат.

Суулардын булганышы өнөр жай, айыл чарба ишканаларынан агып чыккан кир суулардан да болуп отурат. Аларда уу химикаттар, минералдык жер семирткичтердин калдыктары, ар түрдүү таштандылар бар. Биздин шаарларда жана айылдарда бүгүнкү күндүн кадимки көрүнүшүнө айланган тоодой үйүлүп жаткан таштандылар, акыр-чикирлер, жер үстүндөгү суулардай эле, жер астындагы сууларды да булгайт. Булганган суу, албетте, ар түрдүү инфекциялык ооруларды пайда кылат. Официалдуу маалыматтарга Караганда, көпчүлүк учурларда мындай инфекциялык оорулардан беш жашка чейинки балдар көз жумушат. Оорулардын 70 пайызы дизентерия, сальмонеллез, вирустук гепатит болуп эсептелет.

Ар түрдүү маалыматтарга караганда, Кыргызстандын калкынын 1,4 пайыздан 30 пайызга чейинкиси таза суудан пайдалана алышпайт.

Сууга сарамжал мамиле керек

Жер шарынын калкы өтө ылдам темп менен көбөйүп, ошону менен бирге сууга болгон талап да жогорулоодо. Сууга болгон тартыштык бардык жерде, айрыкча суу менен камсыз кылууга каражаты, квалификациялуу жумушчу күчү жетишпеген жарды, жаңыдан өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө өтө катуу сезилүүдө. Мындай өлкөлөрдүн калкы жалпы жер шарынын калкынын дээрлик жарымынан көбүн түзөт. Азыр сууга болгон талапты канааттандыруунун жолдорун табуу үчүн кеңири изилдөөлөр жүргүзүлүп жатат. Мунун бир жолу болуп мындуу абанын мүмкүнчүлүгүн пайдалануу эсептелет. 20-кылымдын башталышында ушул максатта майдаланган акиташ жайгаштырылган 13 пирамида курулган. Алардын бийиктиги 10 метрге, узундугу 30 метрге жеткен. Окумуштуулар аларды абадан сууну бөлүп алуу үчүн орнотушкан. Мындай курулуштар мындан эки миң жыл мурун эле Феодесия шаарын суу менен камсыз кылып, аба кудуктары деп аталган. Мындай курулуштарды толугу менен калыбына келтирүү азыркы шартта мүмкүн болбой калды.

(Жума Мамбетовдун «Шоокум» журналындагы материалынан пайдаланылды.

2006-жыл, ноябрь-декабрь)

№16 сабак

ТУУРА ТАМАКТАНУУ –

УЗАК ЖАШООГО ӨБӨЛГӨ

Сабактын максаты:

Окуучуларга туура тамактануунун эрежелерин үйрөнүшөт. Тамактын адам жашоосундагы, ден соолугунун чың болушундагы салымы жөнүндө билишет. Узак жашоонун сыры туура тамактанууда экендигин түшүнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Жашылчалар, жер жемиштер, ар түрдүү тамактардан аз-аздан дасторконго коюлат. Тамактануу, даам жөнүндөгү макал-лакап, учкул сөздөр жазылган лозунгдар.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим окуучуларга «Жакшы көргөн тамагыңарды атагыла» деп кайрылат. Ар бир окуучу жактырган тамагын атагандан кийин мугалим тамак-аштын адамдар үчүн зарылдыгын, туура тамактануу эрежеси бар экендигин айтып берет. Ал үчүн төмөндөгүдөй даяр текстти да пайдаланса болот:

Тамактануунун так эрежеси барбы?

Кыргыздар туура тамактанууга көп деле көңүл бурушпагандыктан, улгайган курактагылардын тамак сиңирүү органдары ооруга көп чалдыгарын дарыгерлер баса белгилеп жүрүшөт. Ал эми туура тамактануу өмүрдүн узак болушуна, ден соолуктун чың болушуна өбөлгө түзөт эмеспи. Тамак адамга күч-кубат гана бербестен, анын жашоосунун ажырагыс факторлорунун бири болуп саналат. Тамактанууга жапондор өзгөчө көңүл буруп, ал тургай, бул тууралуу мыйзам да кабыл алышкан. Аларда көбүнчө сууга бышкан күрүч абдан бааланат. Ал эми Африкадагы айрым улуттарда курт-кумурска башкы сыйлуу тамак катары саналат. Италияда болсо кыргыздар үчүн анча маанилүү болбогон «макарон» эң сыйлуу даам болуп эсептелет. Бирок жапондор же башка улуттар жеген тамак-аштар кыргыздарга таптакыр эле жакпай калышы мүмкүн. Анткени, ар бир калктын өзүнүн ашказанына жаккан улуттук тамак-ашы болот. Эжигей, курут, жуурат, каттама сыяктуу түпкү тамак-аштарыбызды азыр күнүмдүк турмушта кеңири колдонбосок да, бешбармакты дайыма эле жасап жүрөбүз. Негизинен Кыргызстандын түндүгүндө өткөн аш-тойлордо бул сыйлуу тамак сөзсүз даярдалып жүрөт.

Кечки тамактан кийин дароо жатууга камдануу туурабы?

Адам канчалык көп иштесе, ошончолук тамактанышы керек деген принцип бар. Бул принципти айылда жашагандар көбүрөөк пайдаланса болот. Шаардыктар көп учурда аз кыймыл-аракет жасагандыктан, көпчүлүгү жаш кезде эле толуп кетишет.

Дүйнөдөгү бардык диетологдор кечки саат алтыдан кийин желген тамак өтө зыяндуу деп жүрүшөт. Ал эми биздин ата-бабаларыбыз тамактын күчтүүсүн кечинде жеп-ичишкен эмеспи. Америкада болсо калктын 47 пайызы кечкисин кубаттуу тамак-аш ичишет. Бул – туура эмес. Кечки тамакты иче салып эле жатууга кам урган жарабайт, жатардагы оокат уйкуга эки саат калганда ичилгени оң, эң акыркы тамакты кечки саат сегизде ичүү абзел. Ал эми туура тамактангысы келгендер төмөнкү эрежени эске ала жүргөнү оң. Күнүмдүк рациондун 25 пайызын эртең

мененки тамак, 45 пайызын түшкү тамак, калган 35 пайызын кечки тамак түзгөнү эң пайдалуу. Бул тамактануунун экинчи принциби. Үчүнчү принципке тамакты аздан жеп жана түрлөп ичсе жакыш сиңет деген эреже ылайык. Тамакты майдалап чайнап жесе, ашказанга сиңимдүү болот. Бул ыкма – ашказан ооруларынын алдын алуучу, адамды толуп кетүүдөн сактоочу бирден бир курал. Качан тамакты шашып-бушуп, майдалабай жегенде, табити тартпай турса да, жөн эле курсак тойгузуу үчүн ичкенде, тамак сиңирүү органдарына күч келип, ошондон улам ар кандай жара оорулары пайда болушу мүмкүн. Кийинки принцип тамак-аштын температурасына байланыштуу. Көп учурда айылдагы жеңелерибизи, апаларыбыз самоорду шарактата кайнатып, ысык чайдан ырахаттана уурттаганды жакшы көрүшөт. Бирок, алдыга келген биринчи тамакты же сунулган чайды 65-75 градустан жогорку температурада ичкенибизде, кызыл өңгөчтө, ашказанда ар кандай даражадагы күйүктөр пайда болуп, бул кийин ушул органдык шишик ооруларына чалдыктырышы мүмкүн.

Жаштыктын деми жашылча-жемиштер менен мөмө-чөмөлөрдө...

Өзбек эли чайканаларда чайды аз-аздан куюп, суутуп алып ичишет. Ал эми мурутунда муз тоңдурган карандай суук делген Сибирде жашагандар чайды жайык тарелка өңдөнгөн атайын идиштерге куюп, суутуп ичишет экен. Ошондуктан, чайга сүт же каймак куюп ысыгын кетирип, тамакты болсо бир аз суугандан кийин ичүү да тамактануу эрежелерине кирет. Куурулган тамактар боорго күч келтиргендиктен, көп учурда сууга бышырылган азыктар ден соолукка пайдалуу. Куурулган этти өзгөчө жатарда жебеш керек. Бир аптада төрт гана жолу эт жеген туура. Тузду да ашыкча пайдаланууга болот. Мисалы, чоң кишинин күнүмдүк керектөөсүнө 6 грамм эле туз жетиштүү.

Дүйшөмбү күнү тамактын курамында жалаң сүт, айран сыяктуу азыктар болгону дурус. Шейшембиде эт аралаш тамак жеген туура. Тамактын курамында 100-150 грамм эт болгону жетиштүү. Шаршембиде жер-жемишти жеген пайдалуу. Картошка, сабиз, чамгыр, кызылча, капуста, болгар калемпири жана башка ар түрдүү жашылчалар микроэлементтерге жана витаминдерге өтө бай. Жайында жана күзүндө жемиштин түрлөрүн болушунча жеп-жеп алыш керек. Бейшембиде, колдон келсе, балык жеген жакшы. Калган күндөрү адам өзү каалагандай тамактанса болот.

Биздин эл колдо бар тамагын ичип-жеп, ошого эле кайыл болуп көнгөн. Бирок, ошол тамак-ашты да түрлөп, мүнөздөп ичсе болорун элес албайт. Албетте, азыр жакыр турмуштун айынан алыскы айылдарда жалаң нан менен, карандай чай менен отурган үй-бүлөлөр да бар. Бирок «алма быш, оозума түш» деп жамбаштап жата бербей, ээн жаткан бакчага ар кандай мөмө-чөмө өстүрүп, же болбосо картөшкө, капуста, буурчак сыяктуу жашылчаларды эгип, терген түшүмүн пайдаланып, организмдин күнүмдүк рационун толтурууга неге болбосун? Дегинкиси, дүйнөнүн эч бир жеринде идеалдуу тамактануу дал ушундай болот деген так эреже иштелип чыккан эмес.

*(Гүлнур Жумалиеванын «Шоокум» журналындагы материалынан
пайдаланылды. 2007-жыл, Бирдин айы)*

№17 сабак

ЖАН АЗЫГЫ – ЖАГЫМДУУ МУЗЫКА

Сабактын максаты:

Балдардын музыкага болгон табити калыптанат. Кыргыз музыкасынын улуу касиетин аңдай алышат. Музыканын адам сезимине таасир эткен улуулугун сезе билишет.

Сабактын жабдылышы:

Кыргыз элинин музыкалык аспаптары. Магнитофон, комуз күүлөрүнүн дисктери.

Сабактын жүрүшү:

Сабак «Кыргыз көчү» күүсүн уктуруу менен башталат. Же болбосо элдик ырлардан бирөөсү уктурулса да болот. Андан соң мугалим окуучулардын музыкага болгон кызыгуусун, кыргыз музыкасы жөнүндө түшүнүгүн сурайт. Кыргыздын улуу комузчулары, композиторлору жөнүндө да маалымат берет. Музыканын касиети – оорулуу адамды айыктыра ала тургандыгын лекциялык материал менен окуучуларга жеткирет.

Бейтапсыңбы? Музыка ук!

Илгери ислам мамлекеттеринде жандүйнөсү жабыркап, акылынан айнып калгандар үчүн атайын ооруканалар иштетчү экен. Мисалы, 8-кылымда Фес шаарында, 9-кылымда Багдад менен Дамаскта, 1279-жылы Алепподо бейтапканалар ачылып, оору-сыркоолорду музыканын жардамы менен дарылоо ыкмасы колдонулган. Ал эми байыркы түрк уруулары музыка жана үн аркылуу таасир эткен адамды «бакшы» же «кам» деп аташкан. 1284-жылы Каирдин башкаруучусу Аль-Мансур Сайфиддин «Мансурийя» ооруканасын курдурган. Бул жерде ар кыл музыкалык аспаптар кеңири колдонулган. Андан тышкары, үнү «таттуу» муэдзиндерди диний күүлөрдү көркөм окуп берүүгө чакырышкан. «Мансурийя» бейтапканасы бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган, ал жерде байыркы дарылоо ыкмасы да калды. Ал эми айрым заманбап бейтапканаларда телерадиодон жана компьютердик жабдуулардан чыккан үндөр пайдаланылат.

Байыркы Осмон жана Сельжук өлкөлөрүндө да музыка менен дарылоо ыкмасы кеңири колдонулган. Түркиянын Эдирне шаарында жайгашкан Дарул-шифа дарылоо мекемеси Осмон маданиятынын бир бөлүгү болуп эсептелет. Бул жайдын ортосунда орун алган сахнада сценкалар коюлуп турган. Ал эми мунаранын алдындагы фонтан тегерегине бир калыпта чачылып, өзүнүн шыңгыр добушу менен кишинин жарпын жазып турган. Кайсы ооруга кандай тон, кандай ыргак туура келерине чейин тактап, бул багытта жогорку чеберчиликке жетишкен. Адистер кайсы убакта кандай музыканы угуу маанилүү экендигин да аныкташкан. Мисалы, «нихивенд» ыргагын – түштөнүүдөн кийин, «растты» - күүгүм киргенде жана түнкүсүн угуу көбүрөөк натыйжа берери аныкталган. Соңку кездерде медицина илими музыканын таасирин дагы тереңирээк изилдөөгө киришти. Мисалы, азыр Түркиянын Мармара университетинде музыканын өнөкөт ооруларга жана психологиялык жабырланууларга каршы таасири изилденүүдө.

Музыка кандайча таасир этет?

Адам организмнин 60-80 пайызы суудан турары эч кимге деле жаңылык эмес. Так ушул суулар денебизде ар кандай дабыштык термелүүлөрдү кулак менен гана укпастан, ар бир клеткабыз менен сезебиз. Ар кандай башаламандыктар бизди стресстик абалга алып келип, көңүлүбүздү чөгөрөт. Натыйжада иммундук системабыз начарлап организмибиз алсыз болуп калат. 90 децибелден жогору үн толкундары стрессти пайда кылып, угуу жөндөмүбүздү начарлатат. Доктор Пиерс Дж. Ховардын айтымында, жогорку жыштыктагы кыймылдуу музыка адамдын аң-сезимине алкогольдук ичимдиктердей, баңгизаттардай таасир берип, жүүнүн бошотуп, көз каранды абалга алып келет. Биз сезген үндөр курсактагы балага да таасирин тийгизет. Түйүлдүктөгү баланын угуусу 16 жумадан кийин эле өөрчүйт.

Адамдын үнүнүн дарылык касиети бар. Бирок, адамдар анын баалуулугун толук түшүнө элек. Үн бүт клеткаларга жана органдарга таасир берет. Ал эми анын дарылык касиетин колдонуш үчүн жагымдуу музыка угуш керек. Тронто университетинин профессору Кейт Мур «Адам эмбриологиясы» аттуу китебинде адамдын эмбрионунда алгач угуу жөндөмү (кулак), анан көрүү (көз), акырында сезимдүүлүгү, түшүнүгү жана интеллекти (мээ жана жандүйнөсү) өрчүйт деп жазат.

(Элеонора Абдылдаева «Шоокум» журналындагы материалынан пайдаланылды. 2008-жыл, февраль айы)

№18 сабак

КАРГЫШ АЛБАЙ, БАТА АЛ!

Сабактын максаты:

«Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт» деген макалдын маанисин түшүнүшөт. Окуучулар бата алууга, ар дайым бирөөнүн ыраазычылыгын угууга үйрөнүшөт. Каргыштан коркууга, качууга аракет жасашат. Батанын адам турмушундагы, диний түшүнүгүндөгү ролун билишет.

Сабактын жабдылышы:

Ар түрдүү баталардын тексттери, ватмандар, меркерлер.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим окуучуларга «Ким бата бере алат?» деген суроо менен кайрылат. Бата берүүнү каалаган окуучуларга мүмкүнчүлүк берилип, батасын угуп жалпы класстагы окуучулар алакан жайып бата кылышат. Андан соң балдарга батаны түрлөргө бөлүү жөнүндө тапшырма берилет. Ватмандарга жазылып доскага илинет.

Бул жөн гана айтылган сөз дебе

Элибизде «Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет», «Жакшы сөз – жарым ырыс», «Дубада – батада күч бар», «Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт», «Улуулардын батасын ал», «Бир нерсеге чечим чыгарардан мурда ойлон», «Жаштын тилегин берет», «Жети өлчөп, бир кес», «Айтылган сөз – атылган ок, кайра алалбайсың», «Бир нерсени тилээрден мурда ойлонуп, анан тиле, тилегиң жүзөгө ашса, өкүнүп калба», «Бир сөз бар – иш бүтүрөт, бир сөз бар – баш кестирет», «Бычак жарасы бүтөт, сөз жарасы бүтпөйт», «Жүрөгүнүн үшүн алуу», «Оозуна келгенди оттоо», «Ойлор чындыкка айланат» ж.б.у.с.сөздөрдү көп эле угуп жүрөбүз. Бирок, бул сөздөрдүн төркүнүнө, айтылган күчүнө толук кандуу маани бербейбиз, булардын күнүмдүк жашообузда өтө маанилүү экенин, тилекке каршы баарыбыз эле этибарга ала бербейбиз. Бир ой акырындап сөзгө айланат. Сөз сүйлөмгө, сүйлөм болсо дайыма айтып жүргөн төл сөзгө айланат. Ал акырындап адат болуп, мүнөзгө өтөт. Мүнөз болсо биздин тагдырыбызды белгилейт. Башкача айтканда, оюбуз кандай болсо (оң же тескери, жакшы же жаман), тагдырыбызды да өзүбүз ошондой белгилеп алышыбыз мүмкүн. Ойго батып жыйынтыкка келүүдөн мурда, ал ойду талдап көрүү зарыл. Кийинки сөз күнүмдүк турмушта колдонулуп келген сөздөрдүн, анын ичинен алкыш жана каргыш сөздөр тууралуу болмокчу.

«Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө»

Эзелтеден ата-бабаларыбыз жогоруда айтылган макалдар менен бирге «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө» деген сөздөр аркылуу ар бир айткан сөзүбүзгө этият мамиле кылуубуз зарылдыгын эскерттип келишкен. Себеби, жаштар улуулардан бата алып, анан гана олуттуу ишке белсенишкен. Бата аркылуу ишинин оңуна чыгарына ишенишкен. Сөздө жана ойдо энергия бар. Эч болбосо, ар түрдүү динге ишенген, алардын ичинен такыбалык даражага жеткен кишилерден сураганда, алар да сөздүн күчүн – касиетин тастыкташат. Айрыкча, жекече психологиялык өнүгүү тууралуу эмгектерде (ийгиликке жетүү, бактылуу болуу, ден соолугун чыңдоо, дос табуу, ишин сүйүү, кишилер менен жакшы мамиледе болуу ж.б.), чыгыш философиясына таандык

китептерде, ойлонуу күчүн колдонуу боюнча булактарда сөздүн жана ойдун күчү тууралуу абдан көп мисалдар берилген. Адамдын жекече өнүгүү психологиясы тууралуу көптөгөн эмгектерди жазган Дэйл Карнеги «Дос табуу өнөрү» китебинде: «Тилек тилеп жатканда этият болуңуз, жүзөгө ашып, чындыкка айланса, өкүнүп калбаңыз», - деп эскерет.

Биздин бабаларыбыз илгертен жакшы нерселерди ойлогула, «кудай ниетиңе жараша берет» дешчү. Же болбосо, элибизде айтылып келаткан «пейил оңолмоюнча, киши оңолбойт» же «заман оңолбойт» деген сөздөр да тегин жерден чыкпаса керек. Киши кандайдыр бир нерсеге ишенсе, ошол нерсе боло турганын психология, жекече өнүгүү боюнча жазылган китептерден окуп жүрөбүз. Дайыма иштеринин тескери боло турганын ойлоп коркуп, ошол ойду дайыма жадында сактап жүргөн кишинин ишинин жыйынтыгы ийгиликсиз болушу ыктымал.

Бул жерде биз дайым күбө болуп, калк арасында айтылып жүргөн тилибиздеги кээ бир каргыштарга токтолгум келет. Көбүнчө айылдагы энелер балдары тил албай ойноп кетип, үйдөгү иштер жасалбай калган учурда, же абдан ачуусу келгенде балдарын каргап шилегенин байкайбыз. Ал каргыштарда эмнелер айтылат? Азыркы балдарды же башкаларды каргап жаткан адамдар сөздүн күчүн билбегендей сезилет. Себеби, балдардын ошол өзү каргаган абалга туш болгонун көз алдына элестетип көрсө, балким, антип айтмак эмес. Кыргыз тилинде колдонулган каргыштарга көңүл бурсак, ар бир органдын жапа чегиши, ал органдын ээсинин азап тартышы, түрдүү оору-сыркоо, кыйынчылык тартуусу тиленет экен. Анысы аз келгенсип, адам каза болгондон кийин да «көрүндө өкүрүүсү, кепини күйүүсү...» ж.б. оор каргыштар колдонулат экен. Мисалы, «бооруңа жара чыккыр», «өтүң айрылгыр», «мойнуң үзүлгүр» ж.б.

Батанын күчүнө ишенүү сыяктуу эле, каргыштын күчүнө ишенүү да ошончолук маанилүү. Эмнеге элден бата алуу аркылуу кээ бир жүгүбүз жеңилдеп, ишибизди, ден соолугубуздун оңолоруна ишенебиз да, каргышка ишенгибиз келбейт же ага көңүл бурбайбыз?

(Кадиян Бообекованын «Шоокум» журналындагы материалынан пайдаланылды. 2008-жыл, январь айы)

№19 сабак

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СИМВОЛИКАЛАРЫНДАГЫ ТҮСТӨРДҮН ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

Сабактын максаты:

Кыргыз Республикасынын символикаларынын маанисин түшүнүшөт. Символикалардагы белгилерди, түстөрдү чечмелей алышат. Адам жашоосундагы түстөрдүн ролун аныктоого үйрөнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

КРдин Герби, туусу, Гимндин тексти. Сары, кызыл, көк, ак түстөгү барактар, клей, кайчы, карандаш, магнитофон.

Сабактын жүрүшү:

Сабак КРдин мамлекеттик гимнин уктуруу менен башталат. Гимн ырдалып жатканда окуучулар колдорун жүрөк тушка коюп, дене-бойду түз кармап турушу мугалим тарабынан көзөмөлдөнөт. Гимнди музыкага кошулуп ырдоого көнүгүшөт. Андан соң мугалим окуучуларды эки тайпага бөлүп, түстүү кагаздарды, кайчы, клей таркатып берет. 1-топ «Туунун», 2-топ «Гербдин» макетин жасашат. Жасагандары доскага илинип, мугалим тарабынан бааланат. Символикалардагы түстөр жөнүндө класс жетекчи төмөндөгү материалда пайдалана алат.

Символикалардагы түстөр

Айрым авторлор символдорду түшүнүү үчүн, аны ар кандай топторго бөлүштүрүп келишкен. Мисалы, космикалык объектерге, атмосфералык кубулуштарга байланышкан символдор (жылдыз, күн, ай, чагылган ж.б.); жердеги жаратылыш символдору (жаныбарлар, канаттуулар, балыктар, курт-кумурскалар, өсүмдүктөр ж.б.); адамдардын өзү менен байланышкан символдор (жүрөк, кол, көз ж.б.) жана ошондой эле, алар жараткан искусство предметтери жана курулуштар (архитектуралык имараттар, курал-жарактар, ритуалдык жана турмуш-тиричилик предметтери; фантастикалык жаныбарлардын символдору (ажыдаарлар, бир мүйүздүү жаныбарлар, грифон); ошондой эле, ар кандай фигура, белгилер (крест, христорограмма, түстөр, сандар ж.б.).

Символ грек сөзүнөн алынып, белги, мүнөздүү белги, уруксат белгиси деген мааниси түшүндүрөт. Ошол эле мезгилде символ ар кандай түрдүү мааниге ээ болушу мүмкүн. Байыртадан эле ар кандай белги жана символдорду ойлоп табуу жана аларды колдонуу адамдарга мүнөздүү белгилердин бири болуп келген. Адам аларды колдонууну өзү үчүн же болбосо уруусу же уругу үчүн өзгөчө белгиленүүчү белгисин алуу салты өтө тереңге сүңгүп кетет жана ал салт дүйнөнүн бардык элдерине кеңири тараган. Бул салттар уруулук түзүлүш мезгилинде пайда болуп, тарыхтын алгачкы общиналык мезгилиндеги бардык элдерге тиешелүү болгон.

Кыргыз Республикасынын туусунун өңүнүн кызыл түстө болушу кыргыз эли үчүн кандай мааниге ээ? Эмесе, макаланын нугун ушул багытка буруп, кыргыз эли үчүн кызыл түс кандай мааниге ээ болгондугуна токтолуп көрөлү. Негизи кызыл түс – жылуу жана активдүү түстөрдүн бири. Жалпы эле кызыл түс өмүрдүн, энергиянын, күндүн, оттун жана жайдын, ошону менен бирге ал коркунучтун болуу мүмкүндүгүн

жана канды түшүндүргөн. Ал эми эмоционалдык жактан ал эң күчтүү сезимдерди – сүйүүнү жана кубанычты, агрессияны жана жек көрүүнү, ал эми социалдык жактан согушту жана революцияны түшүндүргөн. Көптөгөн революциялардын, көтөрүлүштөрдүн белгиси кызыл түс болгон. Мисалы, Кытайдагы «кызыл каштуулардын», Ирандагы 778-жылкы араб халифатына каршы чыккандардын туусунун өңү кызыл болгон. 19-кылымдагы Гарибальдинин ыктыярдууларынын кызыл көйнөктөрдү кийиши жана кийинки эле Россиядагы 1917-жылкы революцияга байланыштуу кызыл туу, кызыл жылдыз, кызыл гвардия же кызыл аскер, кызыл армия, кызыл жагоо жана башка аталыштардын болушу, кыргыздарда революциядан кийин аялдардын кызыл жоолук салынышы – мунун айкын далили. Психологдордун айтуусу боюнча, күчтүү адамдар өздөрүнө кызыл түстү тандап алышат, ал эми эрки бош адамдар бул түстөн качышат, мындай түс алардын кыжырын келтирет. Мифологияда бул түс көптөгөн кудайлар менен байланышкан. Мисалы, Кытайда Чи-ди (кызыл башкаруучу) – күндүн, оттун жана жайдын кудайы. Байыркы Римде бул түс Марс кудайы менен, ал эми Египетте Сету жана Апопу кудайы менен байланышкан. Орто кылымдардагы европалык костюмдардагы кызыл түс бийликти түшүндүргөн.

Кыргыз эли байыртадан бери эле бул түстү сүйүп, буюмдарынын, кийим-кечектеринин кооз жасалгасын кызыл түскө келтиришкен. Мисалы, боз үйдүн уук-керегеси, түндүгү, эшиги кызыл түстө болгон. Айрым ырым-жырымдарды жасоодо да кызыл түстү ырым катары пайдаланышкан. Кызамык оорусу менен ооруган учурда, тезирээк сакайып кетиш үчүн, үйдүн ичин кызыл буюм-тайымдар менен жасалгалап, жылуулашкан. Көздүн тирсек оорусунан айыгыш үчүн, атыжокко, ортонго кызыл жип байлашкан. Ошондой эле кыргыз эли бул түстү чөптүн тамырынан алышкан. Бир нерсени боеш үчүн, эндиктин тамырын, эңгилчекти, жошону жана союлган малдын жаңы канын да колдонушкан. Боек чөптүн тамырын айрынын же болбосо учтуу таяктын жардамы менен казып алышкан. Тамырды жууп-тазалап, көлөкөдө кургатып, сокуга же болбосо жаргылчакка салып майдалап, анан аны ченем менен кайнаган сууга салып каалаган нерсесин боешкон.

Бул түс аркылуу кыргыздар сулуулукту да, уялууну да, сүйүүнү да билдиришкен. Мисалы: Кызыл жүздүү адам, өңүнө кызыл жүгүрдү, уялганынан өңү кызарып кетти ж.б. Ошондой эле, кыргыз элинин келип чыгышын көптөгөн окумуштуулар түстөрдүн этнониминин атрибутикасына карап, кызыл түс менен байланыштырышат. Кызыл түс – түштүк кыргыздардын, көк түс – түндүк кыргыздардын түсү болгон деп эсептегендер да бар.

Кытай жазма булактары боюнча, байыркы кыргыздар байлыгына жана бийлик даражасына жараша, түрдүү материалдардан жасалган, ар түрдүү формадагы баш кийимдерди кийишкен. Байыркы мезгилде ак түстөгү баш кийимдерди шамандар же болбосо бийлик башчылары, хандар гана кийишкен. Кызыл түс аскер адамдарынын белгиси катары эсептелинип, алар дайыма кызыл калпак кийип жүрүшкөн.

Кыргыз элинде кызыл түстөн тышкары, ак, көк, сары, кара түстөрдү да колдонушкан. Кыргыздар дүйнөнүн 5 элементинин стихиясын түстөргө байланыштырышкан. Ага ылайык, от – кызыл, жер – сары, дарак – көк, теңир – ак, суу – кара.

№20 сабак КАЛП АЙТУУ, ЖАЛАА ЖАБУУ, АЛДАМЧЫЛЫК

Сабактын максаты: Балада калпычылык кичинекейинен калыптанат. Ал кээ бир ата-энелердин орой, баланы кагып-силккен, уруп жиберген катуу мамилесинен улам болот. Бала коркконунан калп айтууга бара баштайт. Анан калпычылыкка өтөрү, аны адат кылары талданат. Мындан арылуунун жолу көрсөтүлөт. Алдамчылык ишеничти кетирет, жалаа жабуу адамды сыздатат. Ак жүр, ар нерсеге так жүр.

Сабактын жабдылышы: Адеп китеби, ватман ж.б.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим окуучуларды класстын санына жараша үч топко бөлүштүрөт. Ар бир топ берилген убакыттын ичинде “Калп” даярдашат. Белгиленген убакыттан соң, ар бир топ даярдаган калпын айтышат. Класс жалпы талкуулашат.

Мугалимдин сөзү:

“Калптын казаны кайнабайт”, “Калп айткан адам жарыбайт” деген макалдар калк арасында эбактан бери эле жашап келет. Бул макалдарда камтылган ой, калпычылыктын жаман сапат экендигин айгинелейт. Бала калпычылыкты кичинекей кезинен эле үйрөнө баштайт. Себеби, кандайдыр бир туура эмес иш жасап, ата-энесинин урушунан коркуп калп сүйлөйт. Ошентип бул сапат билинбей калыптана берет. Төмөндөгү окуя да ушуга байланыштуу.

Бир күнү Болот менен Эрбол үйдө жалгыз калышты. Алардын апасы тойго кетти. Болот Эрболдон эки жаш улуу. Ал жети жашта. Эрбол экөө таекеси сатып келип берген оюнчук “КАМАЗ” менен ойноп жатышкан. Болот аны сындырып алды. Апасы тойдон келип, сынган оюнчукту көрүп, Болоттон:

-Балам, оюнчукту ким сындырды? – деп сурады. Коркуп кеткен болот:

-Эрбол сындырды – деп калп айтты. Апасы күлүмсүрөп Эрболду кучагына алды да:

-Эрболума тойдон момпосуй алып келдим, - деди. Ызасына чыдабаган Болот:

-Эмне үчүн? Ал машинаны сындырып салбадыбы? Мен сындырбасам деле мага момпосуй бербейсизби? – деди.

-Жок. Эрбол машинаны сындырганы үчүн момпосуй берем! – деди апасы. Апасынын бул сөзүнө таң калган Болот:

-Апаке, машинаны мен сындыргам. Мага момпосуй бериңизчи – деди. Апасы күлүп:

-Мына, уулум! Калп баары бир билинип калат! Андыктан, калп айтпай жүргүн – деди.

Көрдүңөрбү балдар калп канчалык жашырба, баары бир билинип калат. Калп айтканга көнүкпө, чынчыл болууга аракет кыл.

Алдамчылык менен жалаа жабуу да терс сапаттардан. Алдамчылык – жалган менен эриш аркак. Адамдардын бири-бирине болгон ишеничин кетирет. Адамдык сапаттын жоголушуна алып келет. Ал эми жалаа жабуу эң жийиркеничтүү сапат. Жабыркатат, жүрөктү сыздатып адам турумушун жагымсыз нукка бурат. Алдамчы,

жалаакор адамдарды жек көрөлү, өзүбүдөн бул сапаттарды алыс айдайлы. Ак, ар нерсеге так жүрөлү.

Калп айтуунун кесепети

Досторум, силерге мектеп турмушунан кызыктуу бир окуяны айтып берүүнү чечтим. Мектепте окуп жүргөнүбүздө мугалимдерибиздин үй тапшырмасын аткара албай калганда, ар кандай шылтоолорду айтып, аларды алдаганга аракет кылган окуучулар көп кездешет. Бир жолу мен да ошондой акыбалда калып, экинчи калп сүйлөбөс болдум.

Мен анда 6-класста окуур элем. Биздин мектепте тартип катуу болчу. Бир күнү биология сабагынан Акылай эже биздин класска жан-жаныбарлар жөнүндө кызыктуу сабак өтүп, андан соң бардыгыбызга кийинки аптада курт-кумурска, өсүмдүктөрдөн гербарий жасап келүүбүздү үй тапшырма катары берди. Эгер аны аткарбасак аябастан туруп, дароо “2” кое турганын да алдын ала эскертип койду.

“Макул” деп сөз бергенибиз менен кийинки аптага чейин көпчүлүгүбүз эжейдin тапшырмасын унутуп коюптурбуз. Бир эле Айсулуу деген эң жакшы бааларга окуган кыз эже айткан күнү эле кооз гүлдөрдү, көпөлөктөрдү кармап, аларды бир жумадан бери кургатып келиптир. Акылай эже Айсулууга ыраазы болуп, дароо “5” койду, а калгандарына жини келип “2” коюп салды. Эң коркунучтуусу ал күнү мектеп боюнча линейка бар болучу. Андыктан, мага кезек келгенде эжеге даярдап койгон гербарийимди үйгө унутуп койдум деген шылтоону айта салбасмынбы. Эже мага жинденген жок, жай гана “Андай болсо, үйүң жакын эле, 15 минуттун ичинде барып алып кел,” - деп сабактан бошотуп койду.

Кызыктын баары ошондо башталды. Мектептен чыгаарым менен үйгө чуркап барып, бир кичинекей кагаз куту таап, анын ичине пахта салдым. Огороддон талаа чөптөрүн жана он чакты чегирткелерди кармап, кутунун ичиндеги пахтага жайгаштырып, шашылган бойдон мектепке кайттым. Акылай эже кутуну ачканда баягы менин чегирткелеримдин бардыгы секирип кетишти, а огороддон алынган чөптөр талаа чөбүндөй болбой эле бүрүшүп, соолуп калыптыр. Класстагы “2” алгандар да, “5” алгандар да, эжеим да менин жоругума боору катканча күлүштү. Ошондо биринчи жолу, жана башкалардан өзгөчө айырмаланган “2” менен курдаштарымдын арасында уят болгом. Ушундай окуядан кийин үй тапшырмаларымды берилген күнү эле аткарууга, эч кимге калп сүйлөбөгөнгө өзүм-өзүм сөз бердим.

№21 сабак

НАМЫС ЖАНА НАМЫСТУУЛУК

Сабактын максаты:

Окуучулар намыстуу болууга намыстуулукка тарбияланышат. Балдардын улуттук намысы ойгонот.

Сабактын жабдылышы:

Ватман, маркерлер, ж.б.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим сабакты «Намыс деген улуу журт» деген темада 5 мүнөттүк эссе жазуу менен баштайт. Каалаган окуучулар жазган эсселерин класста окушат. Жалпы талкуу өткөрүшөт.

“Намыс... Бул адамдын адамдык өлчөмү, анын кишичилик даражасынын бийиктик ченеми”.

Касым Тыныстанов

“Эр энеден төрөлөт, элге кызмат кылат. Баатырды намыс жаратат”.

Торгой

Эл оозунда мындай бир икая айтылып жүрөт:

Күндөрдүн биринде намыс өз кийимин жоготуп койду. Ырахат-жыргалга, байлыкка жана күч-кубатка кайрылып, алардан жоголгон кийимин талап кылды. Булардын бирөө дагы анын кийимин таап берүүгө кудуретсиз эле. Акырында намыстын кийимин өкүнүч менен бушаймандык таап келди.

Намыс – бул адам баласынын эң жогорку сапаты. Ыймандын бир бутагы. Жогорудагы икаяда айтылгадай намысты колдон чыгаргандан кийин, аны кайрадан табуу, аны менен жарашуу кыйын. Канча байлыгың болсо да, эч кимде жок күч кубатка ээ болсоң да, өзүң сезген жыргалга тунуп турсаң да намысыңды кетирип алсаң анда сен адашкан адамсың. Өкүнүч менен бушайман болуу гана сени ошол абалдан чыгарууга жардам бериши мүмкүн. Анткени өткөн ишке өкүнгөн адам аны кайрадан кайталабоого аракет жасайт.

Элибизде сөз бар эмеспи “Эрди намыс, коенду камыш өлтүрөт” деп айтылган. Негизинен намыс эр жүрөк, эркин болууну каалаган, кадыр-баркын бийик сактаган, ата-салтын даңктаган, өзгөлөрдү барктаган адамдардын сапаты болуп эсептелет. Улуу акыныбыз Барпы Алыкулов “Ариет менен намысты алган жигит жакшы экен” деген ыр саптары менен эр жигиттердин намыс-ариетинин, намыстуулугунун бийиктигин баса белгилеген.

Кыргыз эли эр жүрөк, намыстуу баатырларга бай эл. Илгертеден эле алышкан жоосун доого жыккан жигиттер улуттук намысын колдон беришкен эмес. Канчалаган кан күйгөн согуштарда да кыргыз туусунун бийик желбиреп турушу үчүн күрөшүшкөн. Анткени туусу кулаган элдин намыс-ариети төгүлүп, эр жигиттеринин баштары жер караган. Элдин намысын коргой албаган суу жүрөк деп эсептелишкен.

Төмөндөгү Байдылда Сарногоевдин “Намыстанып” деген ырын окуп көрөлү. Кыргыздардан космосту багындырган космонавт, кыл чокуларды багындырган альпинист, жер бетин гүлзарга айландырган багбан, дүйнөлүк чемпион болгон балбандар саналуу гана. Эмне үчүн мындай ийгиликтерге жетишпейбиз. Жетишкен

жагыбызды башкаларга көрсөтүп сыймыктансак болбойбу? Бар болгон күчүбүздү, бар болгон акылыбызды ар-намысыбыз үчүн арнайлычы. Намыстуу адам болууга умтулалычы.

Намыстанып

Кыргыздан кыйын учкуч аз,
Кыл чокуларга чыккыч аз.
Курулуш салган чебер аз,
Ойлонуп тапкан өнөр аз.

Гүл бакча тиккен багбан аз,
Күрөштө чыккан балбан аз.
Футболчу жагы жокко эсе,
Бул жактан начар алгалаш.

Ар иштен мисал келтирип,
Айтсам бар бир топ кемчилик.
Кыйындар чыкчу кез жетти,
Кырк бир жыл мурун телчидик.

Тоолуктун шаарын көрсөк деп,
Дос элдер келет кубанып.
Кыргыздар аз го дегенде,
Кызарып кетем уялып.

Далай иш бүттү колуңдан,
Таланттуу кыргыз жаштары.
Жебиреп сүйлөй бербейин
Жетишкен жагың аз дагы.

Ар-намыс үчүн арналсын:
Жүрөктүн ар бир какканы,
Бар болгон күчтөр бойдогу,
Бар болгон акыл баштагы.

Б.Сарногоев

Ар-намыстын арты ийгилик

Нурзаман жалкоолуктан улам сабакта ар дайым “2” деген бааны алчу. Ал канчалык жакшы окуюн деп аракет кылса да, жалкоолук аны жүгөндөп кое бербеди. Шоктугун айтпа. Классташ кыздары анын жасаган кылыктарынан аябай тажашты. Балдар болсо аны көп өздөрүнө кошкусу келишчү эмес.

Бир күнү класс жетекчиси балдарга шаардагы маданий эстеликтерге баруу үчүн жолдомо алып келди. Бирок алардын ичинде Нурзамандын аты-жөнү жок эле. Муну агайы бала үчүн таасир болсун деп атайын жасаган эле. Ыза болгонунан “Мен эмне үчүн барбайм?” деп класс жетекчисинен сурады. Мугалим аны башынан сылап, эркелетип: “Нурзаман, бул жолдомо жүрүш-турушу, кыздарга, мугалимдерге жасаган

мамилеси аябай жакшы балдар үчүн экен. Сенин ал жерге баргандан кийин тартибинди жакшы кармай албасыңды эске алышканбы, жолдомого атыңды киргизишбептир. Балким жакшы окуп, тартиптүү болуп калсаң кийинчерээк барарсың?” деген таасирдүү сөзүн айтат.

Мына ушул окуядан кийин Нурзаман тез эле башка адам болуп чыга келет. Себеби ал: “Эмне үчүн мен башкалардай боло албайм? Жакшы окуганга, тартиптүү жүргөнгө, мугалимдерге жакканга менин деле мүмкүнчүлүгүм бар да. “5” деген баа менин күндөлүгүмдө турса жарашпайбы? Эмнеге кыздар, досторум мени жактырышпайт десе...” деп аябай намыстанат. Ар-намысынын күчтүүлүгүнөн ал тез эле өзгөрөт. Көп ийгиликтерге жетишип, сүйүктүү досторду таап, классташ кыздарына жагып, мугалимдин мактоо сөздөрүн уга баштайт. Нурзаман ар-намыстын арты ийгилик алып келерине чындап ишенет.

№22 сабак

АДАМЗАТТЫН АЗЫГЫ КИТЕП

Сабактын максаты:

Балдардын китеп окууга болгон кызыгуусу артат. Китепти сүйүүгө, китептен таасир алууга үйрөнүшөт. Ак ниет, билимдүү болууга тарбияланышат.

Сабактын жабдылышы:

Ар түрдүү багыттагы китептер, ватман, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим балдардан китептин пайда болуу тарыхы жөнүндө маалымат суроо менен сабакты баштайт. Кимдин кандай темадагы китептерди окугусу келерин, эң акыркы окуган китеби, андан алган таасирлери жөнүндө да маалымат алат.

23-апрель – китеп күнү

Эсиңиздеби, биринчи жолу мектеп партасына олтуруп, мугалимиңиз колуңузга «Алиппени» карматканы; кооз сүрөттөр жана бейтааныш тамгалар; үйүңүзгө дегдеңдеп чуркап келип бардыгына мактанып, жетине албай турганыңыз?..

Китеп ар кыл маалыматтарды өзүнө камтып, эски менен жаңыны, улуу менен кичүүнү, эл менен элди бириктирүү касиетине эгедер. Китепти кеңешчи, ишенимдүү дос десе да болот. Шекспирдин трагедиялары, Сервантестин «Дон Кихоту», Гетенин «Фаусту», Пушкиндин поэзиясы «түбөлүктүү жандоочулар» деген наамга бекеринен арзыбаган чыгар. Ар бир муун өзүнө ачылыш жасап, жашоосунда кайра-кайра аларга кайрылып турат. Буга Нобель сыйлыгынын лауреаты Герман Гессе толугу менен кошулуп, кайра окууну чыгармачылык деп билип, адамдын рухний дүйнөсүн көтөрө турган сапатын жогору баалаган. Ал эми араб жазуучусу Аббас Махмуд аль-Акад: «Бир сыйрадан эки китепти окуганыңа караганда, бир китепти эки сыйра окуп чыкканың терең жана маанилүү», - деген. Бирок, кийинки учурда кайталап окуганды мындай кой, өмүрү колуна китеп кармап көрбөгөндөрдүн саны арбыды. 1995-жылы Парижде болуп өткөн ЮНЕСКОнун генералдык конференциясында ушул маселе козголуп, китептин баркын көтөрүү, адамзаттын маданий жагына социалдык жактан жетилүүсүнө салым кошкон адамдардын эмгегин баалоо максатында, 23-апрель «Бүткүл дүйнөлүк китеп жана автордук укук күнү» деп кабыл алынган. Бул дата жөн эле тандалып алынган эмес, дал ушул күнү дүйнөлүк адабияттын дөө-шаалары: Сервантес, Шекспир жана Инка Гарсиласо де ла Вега каза болгон; Морис Дрюон, Х.Лакснесс, Владимир Набоков, Мануэль Мехиа Вальехо сыяктуу атактуу акын-жазуучулар жарык дүйнөгө келишкен. Ал эми 2-апрелди – атактуу жомокчу Ханс Кристиан Андерсендин туулган күнүн дүйнө эли «Балдарга арналган китеп күнү» катары белгилешет.

№23 сабак

ЖОЛДО ЖҮРСӨҢ, САК БОЛ!

Сабактын максаты:

Окуучуларга жолдо жүрүүнүн эрежелерин үйрөнүшөт. Шаардын, айылдын көчөлөрүндөгү жол эрежелерин үйрөнүшөт. Балдар өзүн-өзү сыйлоого, тыкандыкка, тактыкка, улууларды сыйлоого, кыраакылыкка тарбияланышат.

Сабактын жабдылышы:

Светофордун макети, жол белгилеринин үлгүлөрү жана керектүү адабияттар.

Сабактын жүрүшү:

а) уюштуруу;

б) мугалимдин аңгемеси:

Балдар, бүгүн биз тарбиялык сабагыбыздан «Жолдо жүрсөң, абайла!» деген темада сабак өтөбүз. Азыркы мезгилде техниканын өнүккөндүгүнө байланыштуу атайын жолдор, машина жолдор да абдан да көп. Кыргызстандын бардык булуң-бурчуна авто жолдор салынган. Ал эми бул жолдордо жүрүү үчүн атайын эрежеге баш ийүү керек. Айрыкча кыймыл көп болгон шаарда жүрүү үчүн төмөнкү эрежелерди эске тутуп, тротуар менен басып, бир аз оң жагына жакын жүрүү керек. Эгер тротуар жок көчө болсо, анда жолдун сол жагы менен транспорттун кыймылына каршы жүрүү керек. Светофордун сигналына баш ийүү шарт. Көчөнүн бир жагынан экинчи жагына светофордун жашыл жарыгы күйгөндө гана же жол кыймылын жөнгө салгычтын сигналына карап гана өтүү керек. Көчөдөн жөө кишилер баскан жер менен өт, эгер ал жок болсо, эки жолдун кайчылашкан жеринен түз басып өт. Көчөнүн бир жагына өтүүдөн мурда эки жагыңды жакшылап карагын, ал үчүн адегенде сол жагыңды, жолдун ортосуна келгенде оң жагыңды карагын. Автобустан же троллейбустан түшөрүң менен көчөнүн аркы бетине «өтөмүн» деп ашыкпа! Эгерде өтө турган болсоң, келе жаткан транспорту билиш үчүн артыңды карагын. Эгерде өйдө-төмөн жүрүп жаткан транспорттор көп болсо, өзүңдөн чоң кишилер менен биргеликте өт.

Көчөдөн өтүп бара жатканда оң жакка бурулушка сак болгун, анткени түз келе жаткан транспорт кээде оң жакка бурулуп кетиши мүмкүн. Мындай учурда алар кичине фараларын жандырып белги берет. Коньки же велосипед менен жүргөндө өтүп бара жаткан машинанын артына жабышып ойноо жөнүндө ойлобогун, ал абдан зыян. Келе жаткан машинанын алдынан жүгүрүп өтпө, сен бул туура эмес кылыгыңды эрдик деп түшүнбөгүн. Андан жалаң гана сен жапа чекпейсиң, шофер каттуу жаза алат. Ата-энеңди чоң кайгыга саласың. Эгер сен кокустан машинаны көрсөң ордундан жылба, машина сени айланып өтөт. Ата-энеңден уруксат болгондо гана өз алдыңча транспортко түшүү керек. Кандай транспорт менен кайсы жерге барарыңды анык билгин.

Мектеп жашындагы кенже балдар автобустун алдыңкы эшигинен кире алышат. Машина же автобууска түшүп жатканда түртүшүүгө болбойт. Автобустун ичинде балалуу аялды же карыган кишинин кирип келгенин көрсөң ошол замат ордунду бошоткун. Эгер кишилер келген аялдамага түшүшпөсө сени өткөрүп коюусун сурангын. Автобустун же троллейбустун эшиги автоматтык түрдө жабылгандыктан түшөөрдө, кирээрде абдан сак болгун, жол эрежелерине так болгун.

Шашкалак

Адат күтпөй башкараак,
Жүрүп дайым шашмалап.
Асан ысмың өзгөрүп
Атка кондуң шашкалак.

Өтмөк элең көчөдөн,
Итиң менен жарышып.
Селейишти далай жан,
Сени көрө калышып.

Бутар басып тормозду,
Рулга кол карышып.
Машиналар күү менен,
Кете жазды кагышып.

Ай шашкалак, шашкалак,
Жүрсөң боло сак карап.
Кош айтып бул өмүрдөн,
Кала жаздың таш жалак.

Жол китеп

Түшпөсүн түк колуңдан,
Чыкпасын түк оюңдан.
Түркүн түстүү белги бар,
Жол бойлото коюлган.

Күндүзбү же кечтеби,
Эл уктаган кездеби.
Окуй бер бул жол китеп,
Ачык турган беттери.

Олку-солку болбо көп,
Мындай китеп жолдо көп.
Турат сага эскертип,
«Түз бас», «оңго», «солго» деп.

№24 сабак

ООМАТТУУ ОШУМ - СЫЙМЫГЫМ

Сабактын максаты:

Ош шаарынын азыркы жана байыркы абалы жөнүндө маалымат алышат. Балдар өз мекенин сүйүүгө үйрөнүшөт. Алардын дүйнө таануусу, ой жүгүртүүсү калыптанат.

Сабактын жабдылышы:

Ватмандар, маркерлер, сүрөттөр.

Сабактын жүрүшү:

а) уюштуруу.

Мугалим класстын жалпы абалына, окуучулардын маанайына көз жүгүртөт (парталар «П» формасында жайгаштырылат). Сабакты «Туурамчы» деген оюн менен баштайбыз.

Бул оюндун шарты төмөндөгүчө. Алгач биринчи тайпа атаандаш тайпасынан каалаган бир окуучуну чакырып алышып өздөрү макулдашкан бир жаныбардын атын кулагына айтат. Ошол окуучу өзүнүн тайпасына карап, айтылган жаныбарды үн чыгарбастан, өзүнүн кыймыл-аракети менен туурап жаныбарды чагылдырат. Ал эми тайпасы ошол кайсы жаныбар экендигин таап алуулары шарт.

Белгиленген убакыттын ичинде тайпасы жаныбардын атын туура таба албаса утулат. Тууроону көп жолу тапкан тайпа жеңишке жетишет.

Бул оюн ойнолуп бүткөн соң балдар менен кошо отуруп, ооматтуу Ошубуздун тарыхы жөнүндө сөз кылабыз.

Ош шаары

Ош шаары Кыргызстандын байыркы ири шаарларынын бири. Ал Ош облусунун борбору болуп, Фергана өрөөнүнүн түштүк чыгыш чет жакасында, Кичи Алай тоосунун түндүк этегиндеги Ош – Кара – Суу түздүгүндө деңиз деңгээлинен 700-1000 метр бийиктикте жайгашкан.

Ош шаары Азиядагы эң байыркы шаарлардын бири, анын тарыхы так эмес. Уламыштар анын пайда болушун Александр Македонский, ал турсун Сулайман пайгамбар менен байланыштырат. Археологиялык изилдөөлөр бул жердеги элдер биздин эрага чейинки 1000 жылдыкта отурукташкандыгын далилдеген. Ири шаар катары жазма даректерде 9-10- кылымдарда айтылат. Ошол учурда Ош шаары чоңдугу боюнча Ферганада үчүнчү шаар болгон. Ушул шаар аркылуу Орто Азиядан Кытай менен Индия соода жолу өткөн.

Ош шаары байыркы заманда Улуу Жибек жолундагы кербендер токтоп, дем алып кетүүчү маанилүү борбор болгон. Азыркы учурда Ош шаарыбызда 3 жогорку окуу жайы, 3 оорукана, 4 төрөт үйү бар. Ошондой эле «Токтогул», «Навои» ж.б. эс алуу парктары, Кыргыз, Өзбек театрлары бар.

Ар бир адамды таң калтырчу нерсе бул тоо шаардын так ортосунда орун алгандыгында. Сулайман тоосу Ак-Буура дарыясынын сол жээгинен орун алган, анын мурдагы аты «Бара Кух» болгон экен.

Бийигине чыгып алып чокуңдун

Келет менин шаарды тиктеп отургум.

Сулайман тоо көөнө шаарга көрк берип,
Ортосунан орун алган Ошумдун.

Киргил тартып кирип келген иңирден
Агымына карт тарыхты сиңирген.
Элим жашайт Ак-Бууранын жээгинде
Жоомарттыгы жоругунан билинген.

Көрүшкөндө балкып кеткен от денең
Көп улуттуу көөнү жакшы дос кенен.
Мээрим төгүп сырттан келген мейманын,
Сыйлап алган сыймыктанам Ош менен.

Жолон толкуп окугансыйт саптарын,
Шыбыр-шыбыр желге ыргалса бактарың.
Ак-Буурам ай, угам Сенин шарыңдан,
Ырысбайдын обон созуп жатканын.

№25 сабак

ЖАЛКООЛУК – ЖАМАН ЖОРУК

Сабактын максаты:

- Окуучулар жалкоолук жөнүндө түшүнүккө ээ болушат.
- Жалкоолук жаман адат экендигине ынанышат.
- Жалкоолуктун маанисин түшүнүшөт.

Сабактын жабдылышы:

Төкмө акын Аалы Туткучевдин фотосу, “Жалкоолук” деген ырынын тексти, DVD, диск.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучулар менен биргеликте “Жалкоолук” деген сөзгө кластер түзөт. Жалкоолук тууралуу окуучулардын ойлору угулат, класста талкууланат.

2-кадам: DVD аркылуу окуучулар А.Туткучевдин “Жалкоолук” деген ырын угушат.

3-кадам: Окуучуларга ырдын текстти таркатылат. Алар ырдалып жаткан учурда кошо ээрчип текст менен таанышышат.

4-кадам: Ыр уктурулуп бүткөндөн кийин окуучулардан пикирлер суралат. Суроолорго жооп беришип, жалпы класста талкуу уюштурулат.

5-кадам: Класс жетекчи сабакты жыйынтыктайт.

Жалкоолук

Маасысы жок кепиччен,
Жуурканга башын бекиткен.
Жан багып мештин түбүндө,
Жатып алып жеп-ичкен.
Чак түшкө чейин ойгонбой,
Чакырган жерден кечиккен.
Ток урган жандай секирип,
Той десе, чуркап жетишкен.
Жаштар укса, айтайын
“Жакоолук” деген кесиптен.
Таш баканын үстүнө
Минип алган жалкоолук.
Уясына үлүлдүн
Кирип алган жалкоолук.
Эшигин ачпай эмгекке,
Илип алган жалкоолук.
Периштени укпай, шайтандын
Тилин алган жалкоолук.
Өткөрүп бекер, жаштыктын
Күнүн алган жалкоолук.
Сөңгөгүн коюп, өмүрдүн
Гүлүн алган жалкоолук.

Намаздан беш маал эринип,
Динин алган жалкоолук.
Аны сүйгөн адамда
Анча эмес болот ден соолук.
Төшөктөн турбай уктасаң,
Төрүңдөн бакыт, кут качат.
Каалабай эмгек кылышты,
Каалаган жакка бут басат.
Аңгыча достор табышып,
“Алып ий” деп кагышып,
Мурунга пияз жытатат.
Илээнди жүрүп, жалкоолук
Ичкилик менен жупташат.
Акылын укпай “колхоз” деп,
Атасы менен мушташат.
Шапкесин бутка кийгизип,
Шайтандын ою ишке ашат.
Аңгыча жалкоо атыңа
Алкаш наамы учкашат.
Коңурбайды жеңгенсип,
Коңурук тартып уктатат.
Кутулган кандай ырахат
Куруган уйку илдеттен!
Түгөнбөс, бүтпөс уйкунун
Түбүнө түшүп ким жеткен?
Көз ачпай өтөт өмүрүң,
Көп окуп, көптү билбестен.
Башыңа келсе шум ажал,
Барбайм деп кайда качасың?
Топурактан жаралдың,
Топуракка батасың.
“Кыямат кайым” болгончо
Кыймылсыз уктап жатасың.
Тирүүлүктө уйкуңдун
Түгөткөн болсоң запасын.
Намазың жок окуган,
Тозоктун күйгөн отунан
Башыңды кайда катасың?
Жалкоо эркек ордуна
Жакшылап баксаң бир уйду,
Айран, сүт, каймак, май менен
Ач кылбай багат бир үйдү.
Эринип эмне табасың?
Элиңе кантип жагасың?

Пайдасыз, зыянга айланса,
Бага албай катын-баласын,
Көкүрөк керип пайда жок,
Көк уйча болбой каласың.
Жалкоолук менен жакырлык
Жакындар болот тамырлаш.
Жалкоолук болсо агасы,
Жакырчылык – карындаш.
Жалкоолонсоң, жакырлык
Артыңан жетет бат эле,
Аралыгы жарым жаш.
Максатты койгон кишилер
Эч качан жалкоо болушпайт.
Максаты жок илээнди
Жалкоонун санын толуктайт.
Багыты жок андайлар
Баштарын эч бир оорутпайт.
Жүрөктө жалын барында
Жүгүрүп бутун жоорутпайт.
Карылык каршы жеткенде,
Кайран жаштык өткөндө,
Кайгырып ыйлап солуктайт.
Убакыт созбой эмгек кыл,
Ушул кез эртең жолукпайт.
Максаты жок кишилер
Дарбазасыз футболдой,
Багыттап топту теппейсиң,
Баш аламан бут чоймой.
Бар күчүң коройт, тепкениң
Бир дагы голго туш болбой.
Максаты бар азамат
Мергенчи аткан жебедей
Кадалат таамай жамбыга,
Каршы учкан желди кенебей.
Жетиш үчүн максатка,
Мезгилге жабыш кенедей.
Козголбой жатсаң, жалкоолук
Кол-бутту байлайт желедей.
Чыга албасаң желеден,
Чымынсың анда, эр эмей.
Тентибей, элге кызмат кыл,
Тең болсун десең телегей.
Адал болсун ыйманың,
Ак болсун элге кылганың,

Алдейин сүйгөн энедей.
Жата берсең эринип,
Жамбашыңды талытат.
Кан чуркабай денеңе,
Канча көп оору жабышат.
Жаш туруп денең морт болсо,
Жаштыгың нени жарытат?
Отузда орок орбогон,
Кыркында кылыч чаба албайт.
Эл-жерин багыш кайдагы,
Багылбай катын, балдары,
Өз жанын дурус бага албайт,
Кытайдан келген товардай,
Кыздарга жөндөп жага албайт.
Жалгыз айтар жообу бар,
Заманды оор деп жамандайт.
Кубалап душман атпаган,
Кытайга үркүп качпаган,
Тынччылык ушул заманды айт.
Алланын берген өмүрүн,
Акыл-эс менен пайдалан.
Наристелер канча өттү,
Төрөлгөн күнү жайраган.
Дени сак, күчү бар туруп,
Эрингендерге арданам.
Эч кимге тийбес зыяны
Максатың болсун кармаган.
Бел жооруткан иш бизден,
Берекеси Алладан.
Издесек болот бейишти
Эненин таман алдынан.
Толготуп бизди төрөгөн,
Тогуз ай багып кардынан.
Жонуңа жөө көтөрүп,
Меккеге барып келсең да,
Кутулбайсың карзыңан.
Анда кантип кутулдук
Ааламды түгөл жараткан
Алла Таала парзынан?
Кутулууга алардан
Куруган өмүр адамда аз,
Жаннатта бизге нур болчу,
Жакшы ишибиз андан да аз.
Өлүмдөн кийин чын дүйнө,

Өтсө өмүр, кайра жаралбас.
Аракет кылып жатпоого,
Карыздын баарын актоого
Жетишсек экен замандаш!

Аалы Туткучев

Тарбиялык сабакты жыйынтыктоо:

Мугалим жалкоолук жөнүндө өз пикирин билдирип ырдын маанисин чечмелеп берет. Үйгө тапшырма катары “Жалкоолук” тууралуу эссе жазып келүүгө тапшырма берилет.

№26 сабак

КЫРГЫЗСТАН БИЗДИН МЕКЕНИБИЗ

Сабактын максаты:

Окуучулар мекендин ыйыктыгы жөнүндө түшүнүккө ээ болушат. Мекенге болгон аяр мамилени үйрөнүшөт. Мекенди даңазалаган тексттер менен таанышышат.

Сабактын жабдылышы:

Мугалимдин лекциясы, залкар ойлор жазылган ватмандар ж.б.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим окуучуларга Кыргызстан жөнүндө маалымат берет. Кыскача баяндама жасайт.

1-кадам: Мугалимдин лекциясы.

Кыргыз жери - бийик жер,

Кырда ойногон кийиктер.

Ар чокусун карасаң –

Ак калпактуу жигиттер.

С.Жусуев.

Кыргыз эли тээ кылымдарды карыткан, уюткулуу улуу журт. Чокусу асман тиреген, кен байлыкка толгон Алатоосу, бейиштин төрүндөй болгон кооз табияты менен сыймыктана алат. Мына ошол бийик аска-зоолор кыргыз элин чеп сыяктуу эчен душмандардан коргоп келген. Жеринин көркүнө көрк кошкон Ысыккөл, Соңкөл, Чатыркөл ж.б. майда көлдөрү жүздөп саналат.

Кут даарыган жергебиздеги сан миңдеген өзөн-суулар, керилип жаткан салкын төрлөр, сан байлыкка толгон чытырман токойлору, адамга жакын кайберендери биздин байлыгыбыз болуп эсептелет.

Улуу тоонун койнун мекендеген ата-бабаларыбыз байыркы улуулук, тазалык, бийиктик сыяктуу түшүнүктөрүн асман тиреген чокулары менен байланыштырган. Мындай тоо кыргыздарда улуу чоку Хантеңири болгон. Аны эзелки замандан бери эле ыйык тоо катары эсептешкен.

Көптөгөн оош-кыйыш замандарды башынан өткөргөн кыргыз эли адамдык аруулугун, кең пейилдүүлүгүн, айкөлдүгүн, меймандостугун бүгүнкү күнгө чейин чып-чыргасын коротпой сактап келди. Кыргыз эли илгертеден эле канатташ, ичкен ашы бирге табакташ башка улуттун өкүлдөрү менен дилдеш, санаалаш болуп бирге конуп келишкен. Ынтымак ырашкерлигин, улуттун абийирин баарынан жогору коюп, кыргыз деген улуу атты өчпөс легендага айландырууга өбөлгө түзүшкөн. Кайсыл улут менен алака түзүп жашабасын, өздөрүнүн салт-санаасын, нарк-насилин, улуттук жөрөлгөсүн, эң негизгиси эне тилин унуткан эмес. Кийинки урпактарга мурас катары таберик кылып калтырып келишкен.

Айкөл Манас бабабыздын басып өткөн жолунан эле чоң өрнөк алсак болот. Манас баатырдын кыйынчылык күндөрүн тең бөлүшкөн 40 чоросу да ар кандай улуттун өкүлдөрүнөн болгон. Мисалы эң жакын чоросу, эмчектеш болгон жан кыйышпас досу Алманбет да кытай улутунан болгон. Өзүнүн дининен, ата-энесинен кечип, кыргыз жергесин, Манас баатырды арка бел тутуп качып келген Алманбетти

бооруна кысып, минген атын тартуулап, бир тууган тутунушунан баатырдын айкөлдүгүн, адамдык сапатынын улуулугун байкоого болот.

Бир даанышмандан:

-Кайсыл адам, кайсыл улут мыкты? – деп сурашыптыр. Баягы даанышман эки колуна жерден топурак уучтап алып:

-Мына ушул эки колумдагы топурактын кайсынысы жакшы? – деп сураптыр. Андан соң эки колундагы топуракты бири-бирине кошуп туруп мындай дептир:

-Эки колумдагы топурактын бири-биринен айырмасы жок болгон сыяктуу эле, бардык калк, улут бир-бирине ынак бурадарлар.

5 миллион калкы бар Кыргызстанда бүгүнкү күндө 80 ден ашык улут мекендеп жатышат. Алар өз тилин, салтын, тутунган динин сактап келишет. Бул да болсо кыргыз улутунун айкөлдүгү. Башка улутка кысым көрсөтпөй, ынтымакта жашагандыгы. Чет өлкөдөн келген бөтөн улуттун өкүлдөрү күндөн күнгө көбөйүп, айрыкча жаштары өз билимдерин Кыргызстандагы жогорку окуу жайларда улантып жатышат. Алар үчүн мамлекет тарабынан ыңгайлуу шарттар түзүлүп, эң негизгиси кыргыз элинин меймандос, жакшы мамилелери көрсөтүлүп жатат. Биздин байлыгыбыз достукта, биримдигибиз ынтымагыбызда. Ошондуктан кыргыз жаштары, “Кыргызстан – жалпыбыздын мекенибиз” аттуу ураанды дайыма жадыбызда сактайлы, ата салтын, улуттун менталитетин унутпайлы.

2-кадам: Окуучулар текст боюнча суроолорго жооп беришет.

Суроолор:

1.Ата-бабаларыбыз улуулук, тазалык, бийиктик сыяктуу түшүнүктөрүн кайсы чоку менен салыштырышкан, эмне үчүн?

2.Манас баатырдын Кытайдан качып келген жан кыйышпас досу ким болгон?

3.Кыргызстанда бүгүнкү күндө канча улуттун өкүлдөрү жашашат?

4. Мекениңдин сени суктанткан жактарынайтып бере аласыңбы?

5.Кайсыл улуттан дос күткүң келет?

3-кадам: Залкар ойлорду талкуулашат.

Залкар ойлор

Ким башка улутка акаарат келтирип,

сөксө, анда ал өз улутунун акмагы.

Р. Гамзатов

Достук – алтындан да кымбат.

Башкаларга жарыгыңды чачсаң,

Алар дагы сага жарыгын чачат.

Достуктун башаты ишеним.

Достуктун жолу улуу.

Кыргыз – бабам,

Казак – канатташым,

Тажик – тагдырлашым,

Өзбек – өз элим.

(Элден)

Үйгө тапшырмалар:

1. “Кыргыз эли – айкөл эл” деген темададилбаян жазгыла.
2. Залкар ойлорду окуп, ар бирин талдагангааракет жасагыла.

№27 сабак

АТЫНА ЗАТЫ ТӨП КЕЛГЕН, ЧҮРӨКТӨЙ КӨЛДӨР КИМДЕ БАР?

Сабактын максаты:

Кыргызстандагы белгилүү көлдөр тууралуу маалыматка ээ болушат. Көлдөрдүн атына байланышкан уламыштар менен таанышышат. Көлдөрдүн кооздугу жөнүндө сүйлөп бере алышат.

Сабактын жабдылышы:

Мугалимдин лекциясы, залкар ойлор жазылган ватмандар, көлдөрдүн фото сүрөттөрү, Кыргызстандын картасы.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим окуучуларга Кыргызстандагы көлдөр жөнүндө маалымат берет. Картаны пайдаланып көлдөрдүн жайгашкан аймагын көрсөтөт. Кыскача баяндама жасайт.

1-кадам: Мугалимдин баяндамасы.

*Ысыккөл – кыргыз көлү кылкылдаган,
Кыз-келин кылаасында шыңкылдаган.
Кылымдар колдон түшкөн маржан болуп,
Көрүнбөй тереңинде жылтылдаган.*

*Ысыккөл – кыргыз көлү шарпылдаган,
Көркүнө көктөн башка тартынбаган.
Замандар кербенчидей чубап өтүп,
Чарчаса саясында салкындаган.*

*Көзү курч, көкүрөгү бек уландары,
Пейли кең, берешен кол адамдары.
Ысыккөл, касиетиңен айланайын,
Сыйла, сүй бакыт берген замананы.*

А. Осмонов

Кыргыз жеринин көркүнө көрк кошуп турган дагы бир улуттук жүзү бар. Ал – кыргыз элинин бермети, күзгүсү, сыймыгы болгон Ысыккөл, Соңкөл, Чатыркөл, Сарычелек көлдөрү. Бул көлдөрдүн көркү сүрөттөөгө сөз жетпеген өзүнчө бир керемет. Көп акындар өз калемдеринен сулуу көлдөрдү даңазалап ырларды жаратышкан, музыканын көркөм үнү менен жуурулуштурушкан.

Чет өлкөдөн көптөгөн туристтер келишип, көлдөрдүн тарыхын, жаралышын изилдеп, эс алып кетишет. Алардын пайда болушу, аталышы да өзүнчө бир узун сабак кеп болот айта келсе. Анда бизге мурас болгон ушул көлдөрдүн келип чыгышына саресеп салып көрөлү.

Ысык-Көл

Илгери типтик тоонун чокусунда хан сарайы бар экен. Бул сарай бир каардуу ханга тиешелүү эле. Бир күнү хан бир кедейдин айдай сулуу кызы бар деп угуп калды. Хан ошол замат жигиттерине ал кызды алып келүүнү буюрду. Ошентип кызды хандын сарайына алып келишти. Кыз: “Ханга күң болуп жүргөнчө өлгөнүм артык”, - деп хан сарайдын терезесинен секирип кетти.

Ошол замат хандын таштан салынган сарайы кулап, анын ордуна көпкөк, жылуу бир тоодой көл пайда болот. Ал көлдү элдер Ысык-көл деп аташты.

Жайдын ачык күнү, күн батып бара жаткан мезгилде ал хан сарайдын калдыктары көрүнүп турат жана кыздын муңканып ыйлаган үнү угулат дешет.

Сары-Челек

Илгери Сары-Челек көлү Тоос көл деп аталыптыр. Тоос көл деген эң бир кооз, тоос куш дегендей. Ушунчалык суусу тунук болгондуктан, өзүңдүн өңүң да ошол көлдөн көрсөң болот. Тоос көл аты өчүп, Тоскоол болуп аталып калышынын себеби мындай болуптур.

Ушул көлдө сыйкырдуу Каракашка тулпар болуптур. Аны “Суу тулпары” деп коюшкан. Бир күнү айылдын аксакалдары ал көлдүн жээгине барып көл тарапты карап олтурушса, көлдүн үстүндө баягы “Каракашка тулпар” пайда болуп, көлдүн үстүндө кудум бийчи кыздай чимирилип кайрадан көл түбүнө кирип кетет.

Бир күнү Тоос көл өзүмдүн сыйкырымды, күчтүүлүгүмдү көрсөтөйүн деп жоого аттанат. Туура эле барып Бозбу-Ата тоосуна тирешет. “Эй тоо, керек болсо мен сени агызып, таш талканыңды чыгарганга чейин кудуретим жетет” - деп өзүнчө элирип, эрдемсинет. Анда Бозбу-Ата тоосу анын кыжырына тийип: “Эр болсоң агызып көрчү? Мен деген бекем тоомун” - дейт. Экөө бири-биринен өтүп кыйынсына башташат. Ошондо Тоос көл суусун каптата баштаганда ортодон бир пайгамбар чыгып: “Кой Тоос көл, бир ачуунду мага бер. Эгерде сен суунду каптатсаң жок жерден жердин бетинде өскөн өсүмдүктөрдү, жан жаныбарларды кыйратасың” - деп чоң кетмен алып Бозбу-Ата тоосу менен Тоос көлүнүн ортосун тосуп коет. Ошондон улам Тоскоол көл деп аталып калат. Мурдагы Тоскоол азыркы Сарычелек көлү. Сарычелек көлүнүн аталышынын себеби мындай болуптур: Ошол Тоскоол көлүнүн четинде карагайлардын боорун оюп, ар дайым бир киши челек жасачу экен. Карагайлардан сары челектерди жасап, элге таркаткан дейт. Ошондон кийин көлдүн Тоскоол аты өчүп Сарычелек көлү деп аталып калыптыр.

2-кадам:Текст боюнча суроолор берилет.

1. Ысыккөл жөнүндө кандай уламыштарды билесиң?
2. Сарычелек көлүнүн мурунку аталыштары кандай?
3. Эмне үчүн Сарычелек деп аталып калган?

3-кадам: Залкар ойлор талкууланат.

Залкар ойлор

Көл таянычы – жер,

Көсөм таянычы – эл.

Көл толгондо чайпалат.

Көл чайпалса көбүгү бетине чыгат,
Эл чайпалса тентеги четине чыгат.

Көлдү бороон толкутат,
Элди эселек толкутат.

Көлдү токтотууга болот,
Элди токтотууга болбойт.

(Элден)

Үйгө тапшырмалар:

1. Соң-Көл, Чатыр-Көл жөнүндөгү уламыштарды таап жазгыла.
2. Көлдүн сулуулугун даңазалап өз калеминерден көркөм чыгарма жаратып көргүлө.
3. Залкар ойлорду талкуулагыла.

№28 сабак

ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫ

Сабактын максаты:

Окуучулар жер-суу аталыштарынын мааниге ээ болушун билишет. Өз айылдарынын атын чечмелешет. Уламыш жаза алышат.

Сабактын жабдылышы:

Мугалимдин лекциясы, залкар ойлор жазылган ватмандар ж.б.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим жер-суу аталыштарынын мааниси тууралуу маалымат берет.

1-кадам: Мугалимдин баяндамасы.

Келгиле балдар, Кыргызстандын картасын колубузга алып саякат жасап көрөлү. Картага көз жүгүртсөк чакан гана өлкө экендигин баамдайбыз. Жер-суу аталыштарына маани берели. Кыргызстандын чөлкөмүндө адамдарды өзүнүн кооздугу, табийгый сулуулугу менен өзүнө тартып турган жерлер өтө көп. Ар бирибиз өзүбүздүн жашап жаткан жерибизге эле маани береличи. Көптөгөн жер-суу аталыштары. Алардын аталыштарына маани берүү, ата-бабалардан калган мурас экендигин таануу Атамекенди сүйүүгө, аны коргоого, ата-бабалардын тарыхын терең үйрөнүүгө зор мааниси бар.

Адам баласы курчап турган дүйнөнү, жер-суу, тоо-таш, жалпысынан жаратылышты билүүгө, аны таанууга умтулат. Ошолордун ичинде жер-суу аттары да адам баласынын турмушунда чоң ролду ойнойт.

Жер-суу аттары – тарыхтын күбөсү. Аны топонимика илими изилдейт. Ал гректин “топос” (жер, орун) жана “онома” же “онима”, “ат” деген сөздөн алынып, жер-суу аттары деген маанини билдирет.

Бишкек

Илгери-илгери Бишкек деген баатыр киши жашаптыр. Ал эрки күчтүү, эр жүрөк, балбан баатыр болгондуктан, эл аны урматтап сыйлашкан экен. Ал ар дайым келген жоонун бетинде, жүргүзүлгөн согуштун алдында жүргөндүктөн, анын Бишкек деген аты эл оозунда айтылат.

Кийин Бишкек үй-бүлөсү менен Аламүдүндүн Чуңкурчак деген жерине, азыркы чоң автобекеттин ордуна, көчүп келип, дыйканчылык кылып жашай баштайт. Бишкек өлөөрүндө Баймурат, Манаккозу, Манаппай, Жорго, Ырыскул деген беш уулун чакырып алып:

-Балдарым! Менин сөөгүмдү Аламүдүн суусунун боюна, кара жолдун түндүк жагындагы дөбөгө койгула. Ал жерден жыл бою Анжыян, Ташкент тараптан Токмок менен Ысыккөлдү карай тынымсыз жүрүп турган жүргүнчүлөрдүн карааны мени жалгызсыратпайт. Колуңардан келсе бир жылдан кийин күмбөз тургузуп койгула, - деп керээзин айтып дүйнөдөн кайтат.

Балдары атасынын айтканын аткарышат. Бир жыл өткөндөн кийин Бишкектин беш уулу атасына күмбөз тургузушат. Өткөндөр ал жерге токтоп куран окуйт. Соодагерлер кербен сарай салышып, чайкана ачышат. Ар улуттун өкүлдөрү отурукташа башташат. “Бишкекте түнөдүк, Бишкектен жөнөдүк” деп жүрүп, ал жер

Бишкек деп аталып кетет. Ошентип жылдан жыл өткөн сайын ал жер чоң шаарга айланат.

Жалал-Абад

Азыркы Жалал-Абад шаары мындан 2000-3000 жылдар мурда купкурук саргайып жаткан, таштак жер болгон имиш. Бир күнү ал жерге Жалал деген киши барып, ал жерди көрүп, ошол жерде жашоону чечет да, жерлерди өздөштүрүп, көң салып, жерди жумшартат. Үй салып бак-дарактарды олтургузуп, чоң көлөкөлөөчү бак кылат. Бала-чакасы менен ошол жерде жашап калышат. Аяк-бияктан өткөн кербенчилер Жалалдын багын көрүшүп, Жалалдын багына аз да болсо дем алып кетели дешип, багында рахаттанып дем алышып: “Ээ Жалал, бул жерди авват кылып жибердиң го”, - деп тамшанышчу. Ар жылы жолдон өтүп бара жаткан кербенчилер Жалалдын багына дем алышып, “авват,авват” кылып жибериптир дешип, Жалал – Авват болуп калыптыр. Кийинчерээк ал жакка, бириндеп элдер көчүп барышып, турак-жай салып, элдер көбөйө баштады.

Ошондон кийин Жалал-Ават деп отуруп, “Жалалабат” деген кишинин наамындагы шаар пайда болгон экен.

КОЗУБАГЛАН

Бул дарыя Лейлек районунун Өзгөрүш айылында жайгашкан. Дарыя Карасан жайлоосунан, кичинекей булактардан жана майда дарыялардан куралып аккан суу Өзбек Республикасынын аймагындагы Сыр дарыяга куят.

Илгери өткөн заманда Козубаглан жана Кожобаглан деген эки бир тууган болуптур.

Мухамед алейхисалам сыяктуу бул эки киши Алла тааланын үмөттөрү экен. Эки бир тууган эмне десе ошол нерсе заматта пайда болчу экен. Кожобаглан коңшулаш пролетар районунда коон, дарбыз өндүрүп элге азык катары берип турчу. Мусулман болушуп ислам динин бекем туткан. Ошентип жүрүп Козубаглан таягын таянып, Карасан жайлоосуна чыгып келет. Ал жерде жайлоонун таза абасына, кооз жаратылышына суктанып, черин жазат. Аралап олтуруп, арчалуу токойдун арасынан бир чоң таштын түбүнө келип: “Ушул жерден суу чыкса, эл канып ичсе”, - деп таягын сайган дешет. Ошол жерден чыккан суу “аппак көбүк” болуп ага баштап, кандуу дарыяга айланат. Себеби саратан мезгилинде кан жутпаса тартылбайт. Кээ бир мизгелдерде суу тартылбаса, эл канаттуу куштардын канын чыгарып сууга таштап, ар кандай ырымдарды кылчу экен. Ошондо суу тартылып, кайра тунуйт, саратан мезгилинде улуу агып, кара түстө болот. Ошентип, суу чыгарган Козубагландын ысымы менен “Козубаглан” дарыясы калган дешет.

2-кадам: Окуучуларга суроолорду берип жооп алат:

1.Жер-суу аттарын кайсыл илим изилдейт?

2.Бишкек, Жалабат, Көктонду эмне себептенундайча аталып калган?

3-кадам: Залкар ойлорду талкуулашат.

Залкар ойлор

Ар кимдин туулган жери өзүнө мисир.

Туулган жердин топурагы алтын.

Булбул гүлзарын сүйөт,
Адам мекенин сүйөт.

Мекенимдин түтүнү да бал жыттанат.
(Элден)

Үйгө тапшырмалар:

1. Өзүңөр жашаган аймактагы жер-суу аттарынын келип чыгышын изилдегиле.
2. Залкар ойлорду талкуулагыла.

№29 сабак

АБАЛКЫ АТТАРДЫ КАСТАРЛАЙ БИЛЕЛИ

Сабактын максаты:

Окуучулар жер аталыштары жөнүндө кеңири маалымат алышат. Эски аталыштардын маанисин билишет. Эски аталыштан жаңы аталышка ээ болгон жер-суу аталыштары жөнүндө маалымат жыйнашат.

Сабактын жабдылышы:

Мугалимдин лекциясы, залкар ойлор жазылган ватмандар ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалимдин баяндамасы.

Кылымдардан бери аталып келаткан жерлердин, айыл-кыштактардын, суулардын, мектептердин, шаарлардын аттарын өзгөртүү бүгүнкү күндүн модасына айланып бараткандай. Өзүң ойлоп көрчү жаш жеткинчек, жер-суу аттарынын абалкы аталышы ата-бабаларыбыздын унутулгус тарыхын элестетип турат. Аларды өзгөртүү менен басып өткөн жолубузду, эчен кылымдык санжырабызды унутуп жаткан жокпузбу? Келечегибизге нарк-насилсиз кадам таштап жаткан жокпузбу? Ар бир кыргыздын деген атуулдун жүрөгүн мына ушундай түпөйүл суроолор уяласа жакшы болмок.

Мисалы, азыркы убакта айылдардын, шаарлардын, мектептердин аттарын адам аттары менен алмаштыруу аябай күч алды. Жаңыны жаратабыз деп эскини бүлүндүрүп жатабыз. Албетте, бул чоң жаңылыштык. Анткени алардын нукура эски аттарын сактоо, өзүбүздүн ыймандуулугубузду, адептүүлүгүбүздү, кичүү муундардын алдындагы парзыбызды аткаруу болуп саналат.

СССР учурундагы жер-суу аттарынын түпкү аталыштарын ыксыз алмаштыруунун дагы кайталануусуна жол бербейли. Анын калдыктарынан бүгүнкү күнгө чейин толук арыла элекпиз го. Мисалы, Кыргызстандын түндүгүндөгү жерлердин аталыштары Рыбачье, Прижевалский, Покровка, Ивановка, Сосновка, Иличовка делип орус тилине өзгөртүлгөн. Эмне үчүн Рыбачье дегенди өзүнүн абалкы аталышы менен Балыкчы дегенге болбосун. Же эмне кыргызча аттар түгөнүп баратабы?

2-кадам: Окуучуларга өз алдынча төмөндөгүдөй таблицаны толтурууга тапшырма берилешт:

Таблицаны толтурабыз

<i>Абалкы аты</i>	<i>Азыркы аты</i>
Рыбачье Пржевалский	Балыкчы Каракол

Үйгө тапшырмалар:

1. Силер жашаган аймактан да ушундай көрүнүштөр учурайбы, алар жөнүндө жазгыла.

2. “Жер-суу аталыштары өзгөрүлүп кетсе, кунун жоготобу?” деген темада класста талкуу уюштурула.

3.Жогорудагы таблицаны толтургула.

№30 сабак

ТУЗ ТАТКАН ЖЕРИҢЕ КЫЯНАТТЫК КЫЛБА

Сабактын максаты:

Окуучулар адептүү, бирөөнүн акын жебеген инсан болууга тарбияланышат. «Бир күн туз таткан жериңе миң күн салам» деген макалдын тегерегинде талкуу уюштурушат. Жомоктун негизинде кыянаттык кылбоого тарбияланышат.

Сабактын жабдылышы:

Жомоктун негизинде тартылган сүрөттөр, ватман, маркер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

Мугалим окуучулардан «Кыянат» деген сөз жөнүндө маалымат сурайт. Берген жоопторун ватманга кластер түрүндө улам жазып турат. Андан соң «Туз таткан жериңе кыянаттык кылба» деген жомокту окуп берет, мүмкүнчүлүк болсо окуучулар өз алдынча окушса жакшы натыйжага жетишүүгө болот.

Туз таткан жериңе кыянаттык кылба

Кадимки заманда бир улуу жана адил падыша болгон экен. Ал ар бир сөзүн жана амалын адилеттүүлүк менен аткарып, өз элине кайрымдуу болуптур.

Күндөрдүн биринде таң эрте падышага казынага ууру түшкөнүн кабар кылышат. Ал увазирлери менен окуя болуп өткөн жерге жетип барат. Казынага жер түбүнөн жол казылган, бардык алтын жана кымбат баалуу буюмдар каптарга салынган, бирок эч нерсе уурдалбаган экен. Падыша айраң болуп казынаны текшертсе, чындыгында эле эч нерсе жоголбоптур. Таң калган падыша мындай дептир:

“Ушунча күн казынага жол казып жетип келген киши эч нерсе албаса? Мунун себеби эмне?” Бул окуяга баары айраң. Ошондо падыша жар чакыртып мындай дейт: “Ким ушул ишти кылган болсо күнөөсүн кечтим. Бирок эч нерсе уурдабаганынын себебин айтып берсе болгону”.

Арадан үч күн өтүп падышанын алдына бир жигит келиптир. Анын адептүүлүгү жана жылдыздуу жүзү падышага жагыптыр. Жигиттин жөнүн сураганда ал мындай дептир:

-Падышам, алгач мен күнөөкөрдүн бир кашык канын кечиңиз. Сиздин казынаңызга уурулукка кирген менмин. Себеби муктаждык мени ушуга мажбур кылды. Негизи ууру эмесмин, кесибим соодагер. Бар мал-мүлкүмдү алдырып кембагал болуп калдым. Мусаапырмын, соодагерликтен башка кесибим жок. Ойлоп-ойлоп казынаңызга уурулукка түшүүгө баш байладым, бир нече күн жерди казып казынаңызга кирдим. Бар байлыгыңызды капка салдым. Карасам жерде бир ак нерсе туруптур. Эмне экен бул деп жыттап жана татып көрдүм. Билсем, туз экен. Ошондо атамдын насааты эсиме түштү: “Туз таткан жериңе кыянат кылба!” деген. Мен ошончо жер казган аракетимден кечип казынадан чыгып кеттим.

Падыша сүкүт сактап мындай деди:

-Уккула эй увазирлерим! Ушул жигит бир жалам туз үчүн мага ак экен. Бүгүндөн баштап ушул бала мага уул жана мураскор, менден кийинки так мураскору да ушул. Себеби канча жылдар тузум жана жайыл дасторконумдун меймандары мага канча кыянат кылышты. Туз акы канчалык улук экендигин ушул жигиттен үйрөнгүлө, өрнөк алгыла.